

PRÆFATIO.

—

Omnes Latinæ linguæ Patres, scriptoresque ecclesiasticos iterum, favente Deo, almaque Virgine Deipara, in lucem emittendos aggressuri; cum tanto causæ Christianæ testium agmini, quis potissimum præiret antesignanus, perpensa temporum, rerum, operum ratione, quæreremus, adfuisset quidem in promptu, e primis Ecclesiæ incunabulis, melioris notæ vir ac sanctioris ominis nomen; præstantior vero pondere ingenii ac doctrinarum copia nemo, præter hunc nostrum QUINTUM SEPTIMIUM FLORENTIEM TERTULLIANUM.

Laudandum quidem ingenium, damnanda vero hæresis, ac sanè lugenda longioris tanti viri vitæ pars ultima, majorque, in fœdos errores impensa. At cum altera pars et melior in fidei certamina strenue fuerit erogata, huic igitur, attentis saltem temporum ratione ac ætatis jure, primas habere partes indulgeatur. Hunc merito suum Occidentalis Ecclesia sibi vindicet primum assertorem. Hujusce proinde magni nominis umbra ac patrocinio defensa, exoriatur et crescat nova hæc omnium, quibus adlevit Catholica Traditio, testimoniorum series integra, ex omnibus magnis, minimisve concinnanda scriptis, quæ ab Apostolorum ætate ad ultimos Patres in orbe Christiano, fidei tuendæ causa, prodire et supersunt: cuncta jam edita, iterum editura; deficientibus de die in diem aut raro occurrentibus veterum libris sufficienda; diu a multis enixe desiderata; jamdudum nuntiata, sero, quo providius, inchoata: ardua quippe res et tantæ molis: indefesso tandem molimine, perpetuaque opera, adsit modo bonus dexterque Deus, finem ad usque ultimum perducenda.

Nobis vero talia auspicantibus felix faustumque sit, illud primis infixum vestigiis relegere, illud a Tertulliano misere lapso ediscere. nullum nempe fidei serendæ aut servandæ unquam fuisse necessarium feracissimi ingenii subsidium, nec ut firmum stet et inconcussum Ecclesiæ fundamentum, suffulciendam esse ab hominum imbecilli manu et caduca hanc *columnam ac firmamentum veritatis* (1). *Fundamentum enim aliud nemo potest ponere, præter id quod positum est, quod est CHRISTUS JESUS* (2). *Firmum fundamentum Dei stat, habens signaculum hoc: Cognovit Dominus qui sunt ejus, et discedat ab iniquitate omnis qui nominat nomen Domini* (3).

Ea est interea hujusce qui primus occurrit testis varia ac dubia indoles, ut nonnulla de recto illius

A usu ac vera auctoritate præfari non supererit. Alii enim alia quæ de eodem disserenda sunt pro virili in istius operis decursu dicent.

Præibit nempe PAMELIUS, Septimianos annales per quatuor et viginti fastus; consulares contexturus.

Subinde quæ cujuslibet libri occasio, ætas, auctoritas, quot sint et quandodam sive ante, sive post susceptum ab auctore Montanismum conscripti, diserte disputabunt Joh. Aug. NOËSSELT et D. Gothefredus LUMPER.

Tum Tertulliani Paradoxa, cum eorum antidoto, iterata ejusdem Pamelii opera recensebuntur.

Una succedent B. RHENANUS simul et ANDREAS Hovus Brugensis, in explicandis quæ frequentiores usurpat Tertullianus Proverbiales formulas, unde lux non minima in toto opere suffunditur.

B Deinde rara admodum ac pererudita in libros Apologeticos dissertatione D. NICOL. LE NOURRY ardua quæque Septimianæ doctrinæ momenta quam uberius et plenius exponet.

Interim subnectitur brevis et luculenta LAUR. MOSHEMII de ætate Apologetici, initioque persecutionis Severianæ disquisitio.

Interea decurrit integerrimus Tertulliani textus præcedentium editionum *Rhenanæ, Pamelianæ, Franckanæ, Rigaltianæ, Parisiensium, Venetæ, Hal- lensis, Wirceburgensis* variis lectionibus illustratus, multorum præterea nempe JUNII, LATINII, WOUWERII, SALMASII, CIACCONII, SCALIGERI, SEMLERI, RITTE- RII, LEOPOLDI correctionibus castigatus, nec non et adornatus amplissimis RHENANI, PAMELII, PANCIROLII, LACERDÆ, ALBASPINEI, HAVERCAMPI, MURATORII, D. CORBINIANI THOMÆ et variorum commentariis.

His tot et talium virorum cura peractis ad cumulum, ut ita dicam, accedet copiosissimus Tertullianæ latinitatis index, præcipua CH. GODOFRED. SCHUTZII opera digestus.

Unde jam nemo non videt quam exigua novis editoribus provincia remaneat, et quam sit nihil propemodum de suo penu addendum, nisi forte iis dicenda sint tum quæ supra suscipienda decrevimus, de Tertulliani usu et auctoritate, nec etiam in iis sibimet omnino relictis, eximia nempe et breviori occurrente de eodem argumento dissertatiuncula D. Corbiniani Thomæ; tum quænam fuerint ad usque tempora nostra præcipui in litterarum orbe in Tertullianum impensi labores, quos iterum a doctiss. Ceillerio, Lumper, Schram et Schœnne-

(1) I Tim. III, 15.

(2) I Cor, III, 11.

(3) II Tim. II, 19.

mann, diligenter investigatos accepturi sumus; tum demum coronidis instar, uberius in hoc procœmio supererit **11** indigitare quonam rerum ordine, librorum serie, dissertationum accessione, lectionum collatarum varietate, commentariorum ubertate ac delectu, appendicum et indicum culmine hæc nova editio sit ab aliis secernenda.

ARTICULUS PRIMUS.

DE AUCTORITATE TERTULLIANI.

Auctoritas in eo qui *potestatem habens* alios docet, recte a duplici capite deducitur, nempe tum ab ipsius scientiæ æstimatione, tum ab ejusdem veracitatis fiducia.

Uni et soli Deo summa auctoritas est, quippe cui soli summa sit veritas in cognoscendo, et summa in dicendo veracitas.

Quælibet alia eo major evadit auctoritas, quo propior ad illam accedit et perfectior ejusdem particeps efficitur.

Hinc nobis Catholicis nulla sub sole major, imo maxima in cœlo et in terra, nec alia ac Dei ipsius est, Ecclesiæ docentis potestas, quæ *verbo virtutis Dei* (4), *in quo sunt omnes thesauri sapientiæ et scientiæ absconditi* (5), quæ infallibili nec unquam ad consummationem sæculi deficienda Spiritus Sancti assistentia, nititur, regitur ac confirmatur.

Porro omnibus Catholicis qui sese Ecclesiæ legitimos filios probare student, necesse esse docet B. Vincentius Lirinensis, ut sanctorum Patrum fidei inhæreant, agglutinentur, immoriantur (6). Eam vero, consentiente tota Traditione, legem ad assensum Patribus præstandum ponit, ut quidquid non unum aut duos tantum, sed omnes pariter uno eodemque consensu aperte, frequenter, perseveranter tenuisse, scripsisse, docuisse cognoveris, id tibi quoque intelligas absque ulla dubitatione credendum.

Patribus vero sigillatim sumptis nulla alia competit auctoritas, nisi privata, ex variis dignoscenda indiciis, quorum alia unicuique sunt quasi propria, alia vero deforis desumpta.

In iis autem ipsis consideranda sunt sive quæ ad intellectum recte institutum, sive quæ ad sanam voluntatem pertinent; hinc nimirum eorum ingenii vis, doctrinarum ubertas, loquendi modus ac consuetudo, unde tuto credi potest quod non decipiantur; illinc autem morum probitas, vitæque sanctitas, qua omnis depellitur suspicio an decipiant aut decipere velint.

Ad hæc quasi intrinseca auctoritatis signa accedunt tum diversæ temporum, locorum, dignitatum, cæteræque in quibus auctores scripserunt circumstantiæ, tum potissimum tanti pretii iudicium quo Ecclesia scriptores quosdam titulo tacito vel solemni, speciali vel specialissimo probat et dijudicat.

Ne vero amoveantur aut respuantur scriptores

(4) Hebr. 1, 3.

(5) Col. 11, 3.

A quotquot ecclesiastici, qui summos ac legitimos sanctitatis apices nondum fuerint adepti, nec rectum fidei tramitem indeclinabili pede triverint; cum enim **12** aliquandiu saltem in orthodoxæ fidei gremio constiterint, idcirco omnem illis fidem abrogare nec par nec fas est: quinimo in quibus cum Catholicis conspirant, in iis eo major penes ipsos fiducia est, quod hinc et inne collusionem fieri et amice conjurari nemo sanus existimabit.

His catholicis rei Patristicæ positis criteriis, nunc deveniendum est ad propositum nostrum; nunc æqua lance ac firma æstimandus est QUINTUS SEPTIMIUS FLORENS TERTULLIANUS, tot vetustarum disciplinarum peritissimus; philosophica, historica, juridica, oratoria ac poetica eruditione potens; multo susceptam ante fidem forensi laude florens; florentior et accepta fide, utpote totius Christianorum causæ, coram imperatoribus, in orbis Romani foro, defensor et patronus; æræ a Christo Domino secundæ ac Apostolorum proximæ præco; primus Ecclesiæ Latine testis et vindex, imo unus cujus vindiciæ ad nos pervenerint; insignes Africanæ fidei primitiæ; virorum apostolicorum alumnus; magister et ipse martyrum, pontificum et doctorum; Romæ ad sacra proventus, Carthaginique in presbyterii albo ascriptus; arcannorum scientissimus; omnium sumæ ætatis hæreticorum debellator, imo Montani eversor egregius; et tamem (utinam absit!) Montanista, hæreticus, hæreseosque caput emortuum, Ecclesiæ tandem jam non homo l...

C Cui cum tot successere vices, multiplex ejus esse debet æstimatio, aliaque evadit prout aliam ipse tantum a se diversus induit personam. Ac ante omnia in eo, haud secus ac in cæteris Ecclesiæ doctoribus, nonnullius est pretii eruditionem profanam a sacra suppellectili, scriptorem privatum ab auctore Catholico vel Montanista, rem mere litterariam aut historicam a causa dogmatica secernere.

At quid causæ esset cur in hoc operis mere patristici procœmio ac primo limine diu in Septimii profana laude morarer? Paucis igitur absolvam qualis sit rhetor, grammaticus, dialecticus, seu formæ excultor litterariæ, qualisve sit philosophus, philologus, antiquitatum indagator, historiarum tenax, juris peritus, omni scientiarum genere exercitissimus.

Porro quid de ipsius dicendi, disserendi et argumentandi genere sentiendum sit, paulo infra habes eleganter et diserte a doctiss. D. Lumper explicatum (7). Pauca tantum addere juvat, ne delicatissimus lector ac politioris minervæ studiosior salebris Tertullianæ latinæ offendant et hæreat. Primus fere omnium Tertullianus dogmata traditurus ac mysteria hucusque latio sermoni prorsus ignota, proinde novas intrudere formulas ac inau-

(6) Vincent. Lirin. *Commonit.* II, 20.

(7) Vid. *infr.*, pag. 89-96.

dita vocabula, saltem alio sensu usurpata potuit, imo et debuit. Nascebatur ac propemonum in cunis vagiebat latinitas illa ecclesiastica, quæ suos ab initio habuit modos, suas sive in soluto sermone, sive in rhythmico modulo leges, apprime tractandis cœlestibus sacramentis accommodatas, habuit, sanxit, ac servavit. Quibus autem efformandis ac per ora hominum evulgandis haud exigua est Tertulliani laus mirum in modum profuisse; **13** quippe cujus ingenium demirati, ac loquelam ipsam, arduam licet et asperam, imitati, singuli post eum ac præsertim plures quos peperit Africana Ecclesia, clarissimorum virorum in his tempestatibus feracissima, duce Cypriano, sui, ut ait, magistri merentissimi cultore assiduo, se suamque orationem ad Tertulliani dictionem certatim effinxerunt.

Haud abs re erit obiter animadvertere quemdam defectum subiisse, post ejus a recta fide discesum, Tertulliani ingenium. In libris, ultima, ut videtur, ætate sua in fece Montanismi exaratis, aut asperior fit et inæqualior, impotenti abreptus loquendi prurigine, ac inquieta pugnacitate; aut obscuriori sententia, velut de industria, sese obvolvit, nec nisi per intricata loquitur ænigmata; quæ præsertim vitia in libro *de Pallio*, et *adversus Valentinianos* quasi digito palpanda occurrunt.

Eamdem in pejus mutationem forsitan reperire est, cum, vel oblita incomptæ inconcinneque dictionis asperitate, rem penitus ac sententiarum viscera introspecies. Illa Apologetici, Præscriptionum, librorumque de Oratione, Baptismo ac Pœnitentia, majestas ac grandis eloquentia, interdum acerrima ac laconica brevitate temperata, in inconditam ac diffluentem facundiam, obvia quæque, vel insulsa, jactitantem, nec scurrilitatem aut petulantiores jocos aspernantem dilabitur.

Sed cum hæc, ut dixi, ad profanam critice potius quam ad dogmaticam Tertulliani auctoritatem faciunt, huc demum vela damus, haud alio, nisi inviti, jam abripiendi.

Per eruditionem sacram, inquit Walchius (8), intelligimus illam quæ versatur in rebus non a natura patefactis achumana facultate cognoscendis, sed divinitus manifestis ac sanctissimo codice (cui et veneranda accedit Traditio catholica), comprehensis. Notitia harum rerum variis constat disciplinis, nempe Theologia Exegetica, Dogmatica, Polemica, Morali, Symbolica, Catechetica, Homiletica, una cum Historia Ecclesiastica.

Porro cum his fere omnibus titulis commendatur Tertullianus, hinc præcipua desumenda sunt propria ipsi ac peculiaria auctoritatis signa.

Tertullianus, ut a Verbo Dei initium faciamus, illius interpretationi, ac Exegeticæ scientiæ suam affert symbolam minime aspernam. Sive enim Catholicus, sive Montanista, semper docuit Scripturam veteris novique Testamenti inspiratam fuisse (9). Nec minus *Scripturæ plenitudinem* quam ejus divinitatem *adorat* (10): nec eam adorando traditionem aufert, imo et ad eam, seu ad apostolos et discipulos Domini referendam esse Scripturæ interpretationem aperte declarat (11). Quamvis nullibi ex professo de canone **14** *Scripturæ sacræ* disseruerit, ex variis tamen ejus operum locis colligi potest, libros sacros nostra ætate a pseudocriticis e numero canonicorum ejectos, inter sacros divinitusque inspiratos ab eo connumerari (12).

At susdeque vertitur Tertulliani exegetici auctoritas, modo fides sit ejus editori novissimo, ac procacissimo obtrectatori, J. Salom. Semlero, qui, præfracta fronte, asseruit *hunc scriptorem oculis suis manibusque nunquam usurpasse Græcum ullum codicem Evangeliorum aut Epistolarum*, aliorumve sacrorum Bibliorum, nec unquam Græcos codices, utpote adulteratos, adhibere voluisse; — hunc eundem, Græcorum codicum libentissime nescium, Latinos libros corrupisse et auxisse glossis sententiisque interpolatis, adhucdum superstitionibus, *quarum primus et solus auctor certus est ille Tertullianus* (13). Sed quænam, amabo, fides huic innovandi prurigini adeo petulanti, ut idem audeat profiteri Latinos omnes scriptores nunquam in hisce primis sæculis libros Græcos consuluisse, omnes una conjurasse ut novas glossas invitis Græcorum codicibus, suis libris ex consulto insererent; ejus vero Latinæ translationis *prima initia et recentia rudimenta* ab ipsius Tertulliani tempore, nisi ab ipsomet oriri? Sed quid ea commemorem, dum in hac eadem dissertatione Tertulliani obtrectator eo audaciæ devenerit, ut, *discussis tam longi temporis tenebris*, ita enim habet, ipse adeo novus ac præposterus homo, inauditam ab omni retro antiquitate deprehenderit quamdam conjuratorum tam Græcorum quam Latinorum, Romæ degentium, societatem, ex cujus officina clam prodire multa Tertulliani, nonnulla Clementis Alexandrini, omnia Irenæi opera, plane supposititia et spuria? Hæc quæ cum primum prodierint, portentis similia merito habita fuere ab ipsis Germaniæ viris do-

(8) *Bibl. Patristic. edit. nov. Ien. 1834, c. 7, § 46.*

(9) Cf. *1 de Cultu femin. cap. 3. De Resurrectione carnis, cap. 22. Lib. III Adv. Marc. cap. 6; lib. v, cap. 7: lib. de Anima, cap. 2.*

(10) *Lib. contr. Hermog. c. 22.*

(11) *Scorpiac. cap. 12.*

(12) Cf. Gottefr. Lumper. *Hist. Theol. Critic. de vita, scriptis atque doctr. SS. PP. t. VII, cap. 6, art. 1, p. 242 et sqq.*

(13) *Dissert. de varia et incert. indole hor. libror. ad opp. Tertull. ed. Halæ Magdeburg. rurs. recusa 1828, t. V, pp. 176-313.*

ctissimis impetita ac profligata (14), satis est, ut A reprobanda derideantur, exposuisse (15).

Magna autem assurgit dogmatica Tertulliani Catholici auctoritas; nec interdum Montanistæ aspernanda. Triplicem enim quo usi fuere Patres in exponenda fide modum, nempe tum symbolicum, quo gravissima fidei dogmata, connexa paucis, continuo recitantur; tum polemicum, ad refellendos Gentiles, Judæos, aut hæreticos accommodatum; tum discursivum seu catecheticum, qui pro Christianorum fidelium usu, modo unum, modo alterum explicat doctrinæ punctum, mirum in modum item Noster comprehendit.

15 Nam tres fidei formulas habet, unam eamque brevior in libro *de Virginibus velandis* (16), alteram longiorem in *Præscriptionibus Hæreticorum* (17), tertiam et recentior in *lib. adversus Praxeam* (18).

Primus inter Latinos, quoslibet nascentis Ecclesiæ hostes polemicis et apologeticis scriptis aggressus est. Adversus enim gentes scripsit septem quos inscripsimus *Apologeticos libros*, nempe duos libros *ad Nationes*, et *Apologeticum* magnum, hunc ad præsides, illos ad plebem directos; item, *de Testimonio animæ*, seu Apologetici caput 17 uberius tractatum; et *librum ad Scapulam*, quo de injusta ac crudeli persecutione conqueritur et Christianorum virtutes laudibus effert: quibus accedunt, *ad Martyres* apologia de martyrii gloria, ad Christianos *de Spectaculis* ethnicorum fugiendis dehortatio, ad omnes sive Christi sive deorum cultores *de Idololatria* et grandi hujus criminis gravitate.

Justini philosophi, Irenæi martyris et aliorum quorum nomina ipse præ se fert, vestigia insecutus, Judæis Messiam a prophetis prædictum advenisse demonstrat (19); omnesque hæreticos, tum generatim in *Præscriptionibus*, ne ipso quidem Montano excepto, jugulat, tum speciatim, singulari quasi certamine confodit. Hinc enim inconditam Gnosticorum catervam decies exagitat, vincit et contundit (20), nec hanc aciem, ut videtur, nisi hoste fuso fugatoque, vel emeritus veteranusque miles, deseruit. Praxeam insuper, qui Deum unum, sed non trinum, asserebat, nec non et Montanum, ad quem miserabiliter defecit, op-

pugnavit in hoc elegantiori ac pulchello *de Pœnitentia* libello: sophistarum demum insulsa philosophumena *de Anima*, explodit. Hoc indefesso labore perpetuo certamine decertavit Tertullianus: cumque, ætate provector ac vulnere insanabili afflictus, in Montani partes descisisset, nedum nihilo ab impetu remitteret, acrius sese ad prælia accinxit ac sibi dixisse visus est: Væ mihi si non dimicavero!

Primus iterum hic Latinis auribus dedit auscultandum ac luculento sermone concinnatum de re dogmatica in specie distincta tractatum. Adeo vero in hisce dogmatibus seorsim sumptis, excelluit, ut ausim dicere, decurrentibus in immensum annis, nihil adhucdum prodiisse qui Tertulliani libros *de Oratione*, *de Baptismo*, *de Pœnitentia*, *de Patientia*, cæterosque quos dogmaticos inscribendos censuimus, superaese merito existimetur.

Interea haud inficias ibo vel optima Tertulliani scripta hinc et inde plurimo sphalmate laborare, multa labe venenosa fœdari. Quæ cum optimo et salutari antidoto aliquatenus sanata, videas velim, ex 16 opera veterum editorum iterum recensita, ad frontem hujusce tomi affixa.

Altera manet integrior, nec satis celebranda Tertulliani laus, moralis nempe ac parænetica, ex multia ejus desumenda libris, ad mores Christianos pertinentibus. Quorum duplex est series: prior ante susceptum ab auctore Montanismum, posterior ab eo jam Montanista descripta. Porro in utraque ad vivum exprimitur vitæ Christianæ speculum sive in ejus fonte perenni, oratione privata et publica (21), sive in ejus fluentis uberrimis, sacramentis nempe (22), sive in ipsius actibus communibus (23) aut præstantissimis (24), sive in ritibus liturgicis qui ei externam formam efficiunt (25); sive in vitandis ubi periclitatur anima Christiana mundi, carnisve illecebris (26), aut suscipiendis unde ea reviviscit operibus (27), aut obeunda qua glorificatur martyrii cruenta palæstra (28). Equidem in his tractandis frequentius ultra limites legitimos abripitur rigidior Montanistæ asperitas; at caute errori latenti in nostris libris provisum est. Præterea nonnisi effervescentis ingenii, ad magna excitantis ac communem hominum modum excedentis, impetus plerumque notandus est.

(14) Cf. Joh. Dan. Schumann *Obs. in veterib. Eccles. scriptor. spec. III et IV sæcul. de interpolation, quibusdam Codici N. T. Tertulliano perperam affectis conjectura*. Hannov. 1776, 1777, 4°. — C. W. Fr. Walchii *de authentia libror. Irenæi contra J. Sal. Seml.* in novv. commentt. societ. regiæ Goetting. t. V, par. II, p. 3.

(15) Cf. quæ infra obiter perstringuntur t. I, pag. 55, 56 in not; t. II, pag. 548, 549, 551, 552, 554, 558, 565, 594.

(16) Cap. 1.

(17) Cap. 13.

(18) Cap. 2.

(19) Cf. G. H. Schaffenberg *comment. Academic. de Justino, Tertulliano et Cypriano adv. Ju-*

dæos disput. Lund. Goth. 1820, in-4°.

(20) In libr. *Scorpiac.*, *adv. Gnosticos*, *adv. Hermogen.*, *adv. Marcion.* V; — *adversus Valentinianos*; — *de Carne Christi*; *de Resurrectione carnis.*

(21) *Lib. de Oratione.*

(22) *Lib. de Baptismo de Pœnitentia, de Eucharistia*; *lib. de Coron. Milit.*, *de Matrimonio*; *lib. ad Uxor.*

(23) *De Patientia, de Cultu feminar.*

(24) *De Virg. vel.*

(25) *De Orat.*

(26) *De Spectac.*

(27) *De Pœnitent.*, *de Jejun.*

(28) *Ad Martyr.*, *Scorp.*

Habeas igitur velim TERTULLIANUM ex suis tantummodo scriptis ac solo peculiari penu commendatum. Commendant eum præterea hæc prisca quibus scribebat tempora, primus inter Afros, inter Latinos primus post pontifices Romanos, qui agnitus saltem sit et servatus : fausta docentium et discipulorum tempora, cum in novo Christianorum semine ferretur calidior Christi et martyrum sanguis, cum *adhucdum Apostolorum vox sonaret ac repræsentaretur facies, cum authenticæ eorum litteræ palam recitarentur* (29). Commendant eum et urbs patria ac Ecclesia cujus primus fuit, quem noverimus, sacerdos ; Carthago, ut æmula Roma victrix, sic a fide devicta, ut a Petro Roma, sic a Petri discipulis acquisita ; nova, si vis, at suorum infantium jam felix mater et exultans ; quam modo nobiles partus orbi renuntiaverunt, tum martyres Scyllitani, tum Perpetuæ, Felicitatis et sociorum agmen, quorum Septimius noster fuit cœvus, imo, ut quibusdam placet, testis et encomiastes (30). Ecclesia hæc diu sanctitate florens et doctrina virorum sibi a Tertulliano continuo succedentium, haud secus ac si hic Noster eorum ingenia excitaverit, manus ad prælium docuerit, ordines ad aciem intruxerit, eisque novum, veluti belli tesseram, indiderit, effinxeritque eloquium, in toto deinceps occidentali orbe Christiano evulgandum. Commendant eum et viri sanctissimi quibuscum simul deguit, aut conversatus est, aut necessitate, **17** studiorumve similium commercio junctus, Irenæus quem venerabundus meminit, Caiusque Hippolytusque, ejusdem Irenæi discipuli, Clemens Alexandrinus cœvus, Origenesque quem Romæ fortasse obvium habuit, summi demum episcoporum Episcopi, qui integerrimam ipsi instillavere doctrinam, quam totam Romæ cum sanguine suo apostoli profuderunt (31). Commendant eum et sexcenti quos præ oculis habuit auctores cujuslibet generis, sacri et profani, historici, philosophi, poetæ, juris omniumque disciplinarum periti, quorum volumina nocturna manu versavit et diurna, ac in omnibus suis tabellis præfixit testimonia. Commendant eum et posteri, sive ab ipso proximi, sive novissimi, tum congeneres ejus Africani, quorum dux D. Cyprianus, Septimii libros petiturus, dicere consuevit : Da magistrum (32) ; tum nostrates, quorum præco Cl. Bossuetius Meldensis, quoties Tertullianum excitat, in has voces aut similia : *Magnum virum, virum gravem, auctoritate, pondere potentem, erumpere videtur.*

Magnum igitur QUINTI SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI nomen : at quanto majus, ni *velut fulgur, de cælo cecidisset* ille Africanæ Ecclesiæ *Lucifer, qui mane oriebatur* ; nisi in terram corruisset, qui vulnerabat gentes ; nisi *dixisset in corde suo : Ascen-*

dam super altitudinem nubium (33) ! Ut enim *Satan*, ita hic fulgure superbæ dejectus, cecidit semelque lapsus, an surrexerit, nemo vel audet percunctari. De Salomone quæritur ; de Origene disputatur ; de Tertulliano siletur. Diuturno tamen senio contabuit, nec ei defuit longum pœnitendi spatium. Mansisse vero misere pervicacem, ac velut uno ictu quo ruit delirantem ad usque octogesimum ferme ætatis suæ annum, imo per quadraginta et amplius annos, stetisse infensa in Ecclesiam ira ferocem, ac tela vel deficiente manu minitantem, ultima ejus scripta nimium suadent et revincunt.

Ecquis ergo inscrutabilia Dei judicia non reformidet, non horreat ? Quis ad hunc finem cessurum fore tam faustum TERTULLIANI initium existimasset ? Dato sub ineuntis sæculi ortum Apologetico, habitisque cæteris pro causa Christiana concionibus, confirmatis inde confessoribus aut ad lauream martyribus evectis, defervente persecutionum æstu ac respirante paululum Ecclesia, tandem quadraginta ferme annis ad pacem composita, jam novus rerum ordo oriebatur et jucundior temporum facies ; jam, suspensis auribus, sive gentes, sive Christiani, evangelizantibus pacem, evangelizantibus bona assentabantur. Quod autem in Galliis Irenæus, in Ægypto Clemens, in Latio Hippolytus, hoc in Africa, hoc in toto Occidente Tertullianus videbatur acturus : adeo ut, divicta plebe, devincerentur et nobiles sapientesque, et ab imo ad summum ædificaretur Ecclesia condereturque orbis Christianus. Hæc erat, ni fallor, egregia pars cui destinabatur Tertullianus. Quid plura ? cecidit, *ad infernum detractus, in profundum lacu* (34). Hoc erat ergo in investigabili **18** Dei decreto, ut hæc nova tot vulneribus adolescens Ecclesia, Judæis tandem, Ethnicis, Gnosticis triumphatis, se huic offensionis lapidi impingeret, ac dum tanti animi subsidio recreari mereretur ; eundem lapsum amitteret, infensum sustineret, reluctantem ac per quadraginta annos in matris suæ gremium insultantem lugeret. Nec jam quærendum est, ut multis placuit, an plus Ecclesiæ profuerit quam nocuerit, magis vero an sibi ad vitam, necne profuerit. *Ecclesiæ homo non est*, ille tot laboribus defunctus, tot certaminibus redux ! Utinam vero melius confidamus his piis identidem per opera ejus respersis precibus, ac votum ejus adimpleamus, cum diceret catechumenis : *Igitur, benedicti, quos gratia Dei exspectat, cum de illo sanctissimo lavacro novi natalis ascenditis, et primas manus apud Matrem cum fratribus aperitis, petite de Patre, petite de Domino, peculia, gratias, distributiones charismatum, subjiciente : Petite, et accipietis, inquit. Quæstistis enim, et invenistis ; pulsastis, et apertum est vobis. Tantum*

(29) *De Præscript.* cap. 36.

(30) Cf. *Dissert.* J. A. Noesselt, *infra*.

(31) *Præscript.*, c. 36.

(32) S. Hieronym. *De Script. eccles.*

(33) *Isa.* xiv, 12, 14.

(34) *Ibid.*, 15.

oro ut, cum petitis, etiam TERTULLIANI peccatoris A memineritis (35).

ARTICULUS II.

DE USU TERTULLIANI.

Quod modo ad dignoscendam veram TERTULLIANI auctoritatem, hoc ad rectum antiquissimi hujus Patris usum acrius omnino iudicium requiri arbitramur. Iterum igitur debet in ejus scriptis considerari tum auctoris nunc Catholici, nunc Montanistæ conditio, tum librorum doctrina aut eruditio, utraque vero aut sacra, aut profana. Sacra ejusdem doctrina ad fidei 19 dogmata, eruditio vero ad ea quæ tunc in Ecclesia agi solebant, seu ad res disciplinæ referenda est.

Ne in immensum hæc prævia monita crescant, non nostrum est hæc sigillatim decurrere, nec ad amussim omnia ab eo recte aut proterve dicta recensere, quæ sive ad exegesim sacram, sive ad dogmaticam, moralemve theologiam, sive ad ritus moresve Ecclesiæ, temporumque ac opinionum historiam spectant.

Noanulla tantum præcipua doctrinæ Tertullianæ capita, gravissimaque ejusdem errata, summam indigitanda sunt, ac excitanda insigniora ejus operum loca, quæ potissimum in exegetico, dogmatico, morali, liturgico et ascetico usu veniunt, quod ad ea plenius introspectienda sese alacrior accingat quisquis rei patristicæ studet, ac præsertim junioribus theologiæ et patrologiæ candidatis tutior expeditiorque via pateat.

Ante omnia illud plena voce prædicat TERTULLIANUS, totum fidei Christianæ ædificium in firmissima veritate historica, ac veneranda traditionis auctoritate subsistere. Hæc sunt enim ineluctabilia facta, quibus, velut ænea catena ac aurea, tota res Christiana pendet: Deus Pater mittit Filium suum in hunc mundum, ut Ecclesiam Christianam ædificet. Jesus Christus ad hunc eundem finem mittit apostolos suos, et docet illos veritates omnes quæ huic ædificationi fundamentum suppeditant et in-

crementum. Apostoli acceptam a Domino doctrinam tradunt omnibus ad quas mittuntur Ecclesiis. Ecclesiæ istæ tenent firmissime illam apostolorum doctrinam, ac cæteris communicant, quæ apostolorum neminem viderunt. Et omnes istæ Ecclesiæ, invicem coadunatæ, unum idemque corpus in unitate ejusdem doctrinæ, ejusdemque fidei constituunt. Quis porro Ecclesiam hanc, columnam immobilem veritatis, deseret, ut amplectatur sectas ab eadem sejunctas? Hoc est celeberrimum Tertullianæ præscriptionis argumentum, palmare telum totius polemicæ Christianæ, pulcherrimum sane ac invictissimum quod usquam inter disceptantes fuerit usurpatum.

Itaque, inquit magnus ille vir, tot ac tantæ Ecclesiæ, una est illa ab apostolis prima, ex qua omnes (Præscr. c. 20). — Apostolos Domini habemus auctores, qui nec ipsi quidquam ex suo arbitrio, quod inducerent, elegerunt; sed acceptam a Christo disciplinam fideliter nationibus assignaverunt (Ibid., cap. 6). — Nulla jam gens Dei extranea est, in omnem terram, et in terminos orbis Evangelio coruscante (De Anima, c. 49). Innocentiam a Deo edocti, et perfecte eam novimus, ut a perfecto magistro revelatam, et fideliter custodimus, ut ab in contemptibili dispectore mandatam (Apolog., c. 45). Nec dispectore tamen deficiet hæc sexta quam tunc magis ædificari scias, cum cædi videtur (ad Scap., c. 5). Plures efficimur, quoties metimur a vobis: semen est sanguis Christianorum (Apolog., cap. 49).

At memento claves ejus hic Dominum Petro, et per eum Ecclesiæ reliquisse (Scorp., c. 10). Habes Romam, unde nobis quoque auctoritas præsto est. Ista quam felix Ecclesia, cui totam doctrinam apostoli cum sanguine suo profuderunt! (Præscript., cap. 36.)

20 Hæc ergo Ecclesia una, apostolica, catholica, sancta, immortalis ac visibilis, seu Romana, cui jus competit docendi omnes gentes, suam ab uno fonte, verbo Dei nempe, sive scripto, sive tradito, doctrinam accipit. Porro ad eam jure proprio pertinet tum traditiones dignoscere, confirmare et

(35) *De baptismo*, cap. 10, ultima verba. Ea est judiciorum de viris summis non raro varietas, ut cum ad cælum usque extolluntur ab his, ab illis deprimantur ad imum. Ita fere accidit Tertulliano nostro; sicut enim non desunt illius contemptores, ita vindices et laudatores nactus est plurimos, eosque perquam liberales. Fuere quibus omnia ejus opera quæ supersunt in Montanismo scripta videntur; dum alii eum ad sceleratam Montani communionem delapsus esse negant. Quin non defuere qui Tertullianum celebrant a martyrio, quod sub Decio sustinuisse dicitur. De his et aliis ad Tertulliani historiam, auctoritatemque pertinentibus cf. Magdeburg. cent. III, cap. 12; — Joach. Zentgravi *Exercitatio, de lapsu Tertull. ad Montanistas*, Argent. 1704, 4°; — Timanni Gessellii *Hist. sac. et eccles. N. T.* p. 299; Petri Alixii *Dissert. de vita et scriptis Tertulliani*, Paris, 1680, 8°; — De la Motte, *Histoire de Tertull. et d'Origène*, Lugd. 1701, in-8°; — Nicol. Le Nourry, *Dis-*

sert. in Tertull. Apolog. libb. ad Nat. et lib. ad Scap. — Joh. W. Hopfmann *Dissert. Q. S. F. Tertulliani quæ supersunt omnia in Montanismo scripta videri*, Vitemb. 1738, in-4°; J. A. Noesselt, *Dissert. III, de vera ætate ac doctrina scriptorum quæ supersunt. Q. Sept. Fl. Tertulliani*, Hal. 1757; ejusd. *tres comment. ad Hist. eccles. pertinentes*, Hal. 1817; — Jos. Ant. Cantova *de Septimio et S. Epiphano dissert. II*, Mediol. 1783, 8^a; — H. Chr. Baltenstedt *Tertullians Geistes fahigkeiten. Religions kenntnisse und Theologie*, III, commentt., Helmst., 1785, in-8°. — Aug. Neander *Antignosticus, Geist des Tertullian. und Einleit. in dessen Schriften.*, Berol. 1825; — Fr. Munster *Primordia Ecclesiæ Africanæ*, Havn. 1829, in-4°; — C. Jos. Hefele, *Tertullian als Apologet. in Drey et all. Tubinger Theolog. Quartal — schist. an.* 1838; — J. A. Moehler *Patrologie oder christliche Literærgeschichte*, herausgegeben von D. F. X. Reithmayr., Regensb. 1840.

sancire, tum Scripturas earumque inspirationem, interpretationem et canonem statuere. *Ubi enim apparuerit esse veritatem et disciplinæ et fidei Christianæ, illic erit veritas Scripturarum et expositionum, et omnium traditionum Christianarum (Lib. de Prescript. cap. 19).*

Pauca addere est iis quæ antea de Scripturarum inspiratione, plenitudine adoranda, apostolica interpretatione ac legitimo canone, ex Tertulliano diximus; tantummodo, eum debere esse librorum sacrorum usum, ut hæretici, parabolis abutentes, non effingant ipsas materias doctrinarum, nec igitur ad eas provocetur, nec in his constituatur certamen, in quibus aut nulla, aut incerta victoria est, aut par incertæ (*Præscr., c. 19*): examinandum in primis esse cujus sint Scripturæ, a quo, et per quos, et quando, et quibus sit tradita disciplina, qua fiunt Christiani; Deum permisisse, imo voluisse eo modo dispositas Scripturas, ut hæreticis materias subministrarent, qui sine Scripturis, esse non possunt (*Ibid. cap. 39*). Præterea in Tertulliano notatu dignus atque percelebris habetur locus de apostolorum litteris authenticis, in quem viri perdocti varia commenti sunt (*Ibid., 36*) (36). Nec omittenda quæ passim disserit tum de LXX Interpretum versione (37), tum de antiquissimis Bibliorum Latinis translationibus, jam nunc in Occidente vulgatis, majorique, eademve ac Græcorum codicum auctoritate receptis.

His autem positis Ecclesiæ fundamentis, idem ut obiter subvertat caducas hæreticorum ædificationes, nunc eorum in verbo Dei facinora ac Scripturarum cædes exprobrat, nunc hæresim et idololatriam et profanam philosophiam parum inter se differre ostendit, nunc hæreseos characteres a vera Ecclesia alienos omnino describit (*Advers. Marcion., lib. v. cap. 17; lib. iv, cap. 19 de Prescript., cap. 7, 17, 37, 40, 41, 44*); omnesque uno præscriptionis argumento sive præsentis sive futuras, ipsumque Montanismum ac Tertullianismum insanabili vulnere confodit et opprimit.

Nec tantummodo, ut voluit in recenti opere Neander (38), in Gnotiscos, imo et in omnes hæreticos, ne novissimis quidem Protestantium sectis exceptis, 21 invicte valet id genus argumentandi. Eadem enim præ se ferunt errorum capita neoterici ac veteres hæretici; ab unitate ac auctoritate Ecclesiæ apostolicæ deficiunt; sprete traditione, ad Scripturas solas provocant; canonem pro libitu

A explicant ac disjiciunt; nec novarum sectarum antesignani plura ac olim sive Marcio sive Valentino signa legitimæ ac divinæ auctoritatis exhibent; nec ante nec post eos successionis apostolicæ vestigium volamve habent; præterea eorum doctrinas respuunt simul et Ecclesia Romana, et omnes in orbe terrarum, sive apud Græcos, sive apud Asiaticos Ecclesiæ (39).

Subinde, ut ad Tertullianum redeamus, recitanda foret una ex tribus fidei formulis, quas Septimius libris inseruit, aut saltem conferenda, nisi premerent præemii angustiae, cum fidei symbolis quos Irenæus, Gregoriusque Thaumaturgus et alii edidere.

B Paucis agemus cum Septimio de Deo ejusque attributis, cum uberrimam ac copiosissimam dissertat. D. Le Nourry, infra damus; huc igitur velim adeas ac videas quonam sextuplici argumento Deus esse probetur a Tertulliano (*cap. 7, art. 1 pag. 804 et sqq.*); quonam sensu dicatur hominibus cognitus, quamvis sit invisibilis, incomprehensibilis, inæstimabilis; quæ hujus veri Dei et vivi scientia, sapientia et æternitas (*pag. 809 et sqq.*); quid sibi vult vox illa Septimii toties agitata, Deum corpus esse, etsi Deus spiritus est (*pag. 811 et sqq.*) (40). Item luculenter asserit Tertullianus Deum non esse nisi bonum (*Scorp. 5*); æque ac Dei bonitatem, ejus tuetur justitiam contra Marcionem (*lib. II, c. 11*), etsi dicat bonitatem esse Deo ingenitam, justitiam vero accidentem, seu quoad effectum, accommodatam creaturæ, peccato posteriorem (*Ibid.*): hinc Deum ex nihilo omnia creavisse, nec æternam esse materiam, adversus Hermogenem egregie contendit (*Contr. Hermog., cap. 19 et sqq.*).

C Perspicue adeo ac exacte loquitur Tertullianus de Trinitate divinarum Personarum et earum consubstantialitate, ut nihil amplius desiderari queat: distinguit quippe clarissime, æque ac nostri ævi theologi et doctores, tres divinas personas, et de qualibet earum prædicat actualem existentiam in unitate unius ejusdemque naturæ; ex quibus sane constituitur catholicæ Ecclesiæ doctrina circa hoc mysterium. (Cf. *lib. adv. Hermog. cap. 45; Adv. Praxeam, cap. 2, 3, 4, 11, 12, 13, 26, 31*).

D De Filii vero divinitate, generatione, consubstantialitate, filiatione, æternitate, de Christo Deo et homine prophetarum vaticiniis prænuntiato, in Judæa carne induto ac conversato, mortuo, ad

(36) Vide Pamel. *nott. ad loc. citat.* Hug. Grotii *tract. de veritate Christ. Relig. lib. III, notat.*; Dodwel, *Dissert.*, § 41; Richard. Simon. *Hist. crit. du N. T. ch. 4, p. 40*; Nathan. Lardner. *Glau- bourdigkeit der Evangelischen Geschichte, part. II, cap. 27, § 8. p. 501-508.* Lump. *De vita et scriptis Tertulliani in Hist. Theol. crit. litter. SS. PP: t. VII, p. 257-262.*

(37) Cf. Christ. Cellarii *Dissert. XIII, de LXX Interpretib.*; — Simon de Magistris, *Dissert. sub- junctas editioni Septuagintavirali version. Daniel. ex*

codice Chigiano; Lump. loc. citat. p. 666 et sqq. Adisis infra D. Le Nourry *Dissertat. c. 6, ar. 2, 3, p. 787 et sqq.*

(38) Antignostikus. *Geist. des Tertullian. a. e. i.*
(39) Vid. J. A. Møehler *Patrolog. oder christliche Literærgeschichte, t. II, p. 354, vers. gallic. Paris. 1843.*

(40) Cf. Nat. Alex. *Hist. eccl. sæc. II, art. VIII, t. III.* — Cantova in *Dissert. de Septimii et Epi- phanii athropomorphismo. Mediol. 1773, in-8º.*

vitam regresso ac in cœlis assumpto, iterum remittimus **22** ad eximium opus, D. Le Nourry (*inf. cap. 9*), qui egregie contundit pervicaces Marcionis, Apellis, aliorumque Gnosticorum adinventiones.

Idem adamussim ea quæ de angelis et dæmonibus habet Tertullianus, explicat *ibid. cap. 10*.

Tertullianus, de homine disserens variis suis in scriptis, primo tradit hominem facturam esse Dei creatoris, constare ex duabus substantiis, corpore ac anima, ad similitudinem Filii et Spiritus factum opus, et imaginem Dei, totius universitatis possessorem esse, atque in hoc ab ipso Deo extractum fuisse, ut dominus esse posset, dum fit a Domino (*lib. iv, adv. Marc., cap. 37, lib. v cap. 17; adv. Praxeam, cap. 12; de Spect., cap. 2; de Resurrect. carnis, cap. 5, 6*).

Tertullianus etsi quibusdam, carptim ejus scripta libantibus, videatur de homine et anima duriori ac pinguiori minerva philosophari, si penitus mens ejus introspectiatur, merito ardua ac subtilissima anthropologiæ ac psychologiæ arcana acutissimo obtutu penetrasse æstimabitur (41).

Platonis enim instar, partem animæ distinguit duplicem, unam quidem intelligentem ac sapientiæ sedem, alteram vero cæcam et intelligentiæ expertem λόγικον et ἄλογον; animam autem a spiritu distingui, sensu gnostico, negat: *Si separas spiritum et animam, separa et opera; agant in discreto aliquid ambo, seorsum anima, seorsum spiritus; anima sine spiritu vivat, spiritus sine anima spiret...* **C** *Ergo duo non erunt, quæ dividi non possunt* (*De Anima, cap. 10*).

Cum anima idem sit ac spiritus, necessario sequitur animæ proprietates easdem esse ac proprietates spiritus; hinc animam esse simplicem, a corpore separatam; tam duas res quam diversas; nec proinde impingendum est in id quod et ab eo appellatur *corporalis* et *effigiata*, seu in specie et re subsistens; aliunde confitetur eam Dei flatu natam, natura Christianam, substantia simplicem, liberam arbitrii, rationalem, immortalem, non ex gratia, ut omnes ferme veteres, sed ex natura sua: eam vero post præsentem hanc vitam, vel dolere apud inferos, vel gaudere in cœlis (*Ibid., cap. 58*). Etsi alio loco doceat animam, ante universalem resurrectionem nec puniri, nec gaudere: insuper quædam peccata post mortem illico nobis luenda fore sub expectatione resurrectionis.

Carnem ipsam hominis mirum in modum glorificat Tertullianus, nec quemquam forsan ex Patribus reperias qui de ea insigniora dixerit. *Quodcumque, inquit, limus exprimebatur, Christus cogitabatur homo futurus... Ita limus ille jam tunc induens imaginem Christi futuri in carne, non tantum Dei opus erat, sed et pignus* (*De resurr. carn. c. 6*).

(41) Vide hæc luculenter exposita in opere jam laudato J. A. Mœhler. *Patrolog*, t. II, p. 364. *vers. gall.*

A Rursus eandem carnem a peccato recreatam et cum anima rediviva resurgentem, his adumbrat delineamentis: *Cum anima Deo allegitur, ipsa (caro) est, quæ efficit, ut anima allegi possit. Scilicet caro abluitur, **23** ut anima emaculetur. Caro ungitur, ut anima consecretur. Caro signatur, ut et anima muniatur. Caro manus impositione adumbratur, ut et anima spiritu illuminetur. Caro corpore et sanguine Christi vescitur, ut et anima de Deo sanguinetur* (*De Resurr. carn., 8*). *Sequitur animam nubentem spiritu caro, ut dotale mancipium, et jam non animæ famula, sed spiritus. O beatum connubium si non admiserit adulterium!* (*De Anima, 41*). Carnis demum cum Christo ovantis triumphum splendide describit: *Hic (Jesus Christus)... carnis quoque depositum servat in semetipso, arrhabonem summæ totius. Quemadmodum enim nobis arrhabonem spiritus reliquit, ita et a nobis arrhabonem carnis accedit, et vexit in cælum pignus totius summæ illuc quandoque redigendæ. Securi estote, caro et sanguis; usurpastis et cælum et regnum Dei in Christo* (*De Resurr. carn. c. 54*).

Nec in hoc animæ integræ et innocuæ, quam in lapsæ ac maculatæ statu describendo infeliciores. Originale peccatum admittit, docetque egregie quomodo, quam late et primigenia labe serpsit ac omnes infecerit: *Anima hominis velut surculus quidam ex matrice Adam in propaginem deducta et genitalibus feminæ foveis commandata, cum omni sua paratura pullulabit, etc.* (*De Anim. 19*). *Satanam pronuntias... per quem homo a primordio circumventus ut præceptum Dei excederet, et propterea in mortem datus, exinde totum genus de suo semine infectum, suæ etiam damnationis traducem fecit* (*De Testim. Anim. 3*).

Audiamus nunc eundem Christi ortum in terris quasi novo cantico concinentem: *Nove nasci debebat novæ nativitatis dedicator... Hæc est nativitas nova, dum homo nascitur in Deo, in quo homine Deus natus est, carne antiqui seminis suscepta, sine semine antiquo, ut illam novo semine, id est spiritualiter, reformaret exclusis antiquitatis sordibus expiatam* (*De carne Christi, c. 17*).

Tertulliano apparuit humanitas et benignitas Salvatoris in carne, Verbum caro factum, tanquam omnium fidei mysteriorum principium et finis, novæ creationis fastigium et fundamentum, unicum mundi orientis meditullium, unde omnia in nos bona derivantur, quo cuncta quæ Deum religant et homines, remeant et connectantur. Hinc Septimii vehemens et acrior impetus quo in admirationem Verbi incarnati rapitur, quo cujuslibet hoc magnum pietatis sacramentum vel leviter impugnantis impios ausus carpit et retundit: quo insanire videtur, præ nimio in Christum natum et passum stupore: *Sed jam hic, inquit Marcioni, responde, interfector veritatis: Nonne vere crucifixus*

est Deus? nonne vere mortuus, ut vere crucifixus? nonne vere resuscitatus?... Parce unicæ spei totius orbis. Quid destruis necessarium dedecus fidei? Quodcunque Deo indignum est, mihi expedit. Salvus sum, si non confundar de Domino meo. Qui mei, inquit, confusus fuerit, confundar et ego ejus. Alias non inveno materias confusionis, quæ me per contemptum ruboris probent bene impudentem et feliciter stultum. Natus est Dei Filius, non pudet, quia pudendum est. Et mortuus est Dei Filius. Prorsus credibile est, quia ineptum est; et sepultus, resurrexit. Certum est, quia impossibile (De Carn. Chr., cap. 5).

Hæc satis sunt, ut quantum in exponenda fide dogmatica prodesse possit Tertullianus innotescat. Alia perplura sunt dogmata quæ, ab eo eadem ubertate asserta ac uberius a doctissimo D. Le Nourry commentata, habes in hujusce tomi decursu iterum in lucem prolata.

Quam egregie recteque Septimius intellexerit veram sinceramque operosæ et practicæ fidei nostræ notionem, nihil magis nobis ostendit quam amplissima disciplinæ liturgicæ descriptio, confertaque veterum rituum copia, in omnibus ejus scriptis diffusa. Cum maximi pretii sint quæ hanc primorum sæculorum disciplinam atque consuetudines exhibent, singula afferemus quam accurate liturgica documenta, quæ in Septimii scriptis memorantur.

Et ut a baptismo ordiamus, vetustus hic doctor tradit primo loco laboriosa opera ante baptismum suscipienda, crebras orationes, jejunia, geniculationes et pervigilias, cum confessione saltem occulta omnium retro peccatorum; deinde quæ ad collationem baptismi pertineant, trinam immersionem, et trium sanctissimæ Trinitatis personarum invocationem, postremo quæ subsequantur, nempe unctionem post lavacrum, impositionem manuum, et, ut pluribus merito visum est, collationem Spiritus sancti per confirmationis sacramentum, imo et Eucharistiæ participationem (Cf. lib. de Baptismo).

Tertullianus peculiarem tractatum de Pœnitentia concinnavit, pulchrum adeo ac elegantem, ut eum nonnulli ausi sint ipsi perperam abjudicare, in quo omnes Pœnitentiæ ante vel post baptismum publice privatimve peractæ ritus affectusque apprime describit, uti aliquatenus videre est paulo infra, ubi de exomologesi, quæ cum provolvit hominem, magis relevat; cum squalidum facit, magis mundatum reddit; cum accusat, excusat; cum condemnat, absolvit. (De Pœnit. c. 9.)

De Eucharistia disserens Tertullianus tradit Christianos summo mane convenire consuevisse ad mysterium hoc celebrandum; laicos de præsentium manu sacramentum sumpsisse; in propriis manibus accepisse; in proprias domos intulisse. ut jejuni, sub una specie participarent: recens

A baptizatos sive infantes, sive adultos, eodem beneficio donatos fuisse.

Hierarchiam ecclesiasticam a laicis distinctam, variis instructam ordinibus, quibus suasunt munia, suaque propria nomina, apud hæreticos disturbatam aut penitus extinctam, inconcussam vero et ab apostolis ad usque novissima tempora perenni successione apud Catholicos servatam, Tertullianus passim profitetur, ac præsertim in aureo illo de Præscriptionibus libro, quem forte adhuc Catholicus conscripsit, jam vero Montanista edidit, in quo hæreticos sui temporis suggillat, quod ordinationes eorum temerariæ, leves, inconstantes, quippe cum alius hodie 25 episcopus, eras alius: hodie diaconus, qui eras lector; hodie presbyter, qui eras laicus. (Ibid., c. 41.)

B Matrimonium, cum Apostolo vocat magnum sacramentum; at juxta mæchiam et fornicationem docet reputari conjunctiones occultas, nec prius apud Ecclesiam professas, nec ab episcopo presbyteris et diaconis monogamis postulatas (De Pudicit, c. 4). Cuique illud notum: Unde sufficiamus ad enarrandam felicitatem ejus matrimonii, quod Ecclesia conciliat et confirmat oblatio et obsignat benedictio, angeli renuntiant, Pater rato habet? (Ad Ux. l. 11, c. 6.)

Hæc demum de prece sive privata, sive publica, de sacris synaxibus, ac Dominica cœna. Tertullianus habet: Christiani orabant, cœlum suspicientes, expansis manibus, in Christi cruci affixi modum ac formam, capite nudo, vultu voceque demissa, ad Orientem conversi; ante orationem manus abluere, penulam deponere, plerumque soliti; alii inter orandum assidentes, alii sub conspectu Dei, angelo adhuc orationis stante, stare et ipsis reverentius æstimantes; alternis demum Psalmorum cantibus et hymnis sese recreantes, ac post precem osculum pacis non subtrahentes; sine monitore, qui voce præiret, sed de pectore atque intimo cordis affectu deprecantes; die solis cum lætitia convenientes; tum sacrorum librorum lectioni vacantes; scripta simul prophetarum, commentariaque Apostolorum recitantes; admonitionem præsentis audientes; tum castigationes et censuram divinam excipientes, a communicatione orationis et conventus et omnis sancti commercii delinquentibus relegatis. Episcopi his synaxibus præsidebant, et eorum auctoritate, præbyteri et diaconi, probati electi, seniores nuncupati; a quibus nec de aliorum manu, in tempore victus, etiam antelucanis cœtibus, Eucharistiæ sacramentum sive sumendum, sive reservandum, ut domi sumerent, excipiebant. Erant et præter diem solis, jejuniorum et stationum dies, quibus prolixius orabant, genua flectentes cum reliquo humilitatis more, ad aram diutius, accepto corpore Domini, stantes. Erant et horæ diei solemniores, nempe tertia, sexta, nona, præter legitimas orationes quæ ingressu lucis et noctis debebantur, cibum et la-

vacrum præire solebant, vigiliisque noctis intercedebant; cæterum nihil omnino præscriptum est, nisi omni in tempore et loco orare. Nihil vero celebrius quam cum cœna fit quæ *Agape* dicitur; non prius discumbitur quam oratio ad Deum prægustetur; editur, quantum esurientes frugique capiunt; bibitur, quantum pudicis utile est. Post cœnam, aqua ad manus abluendas porrigitur, lumina ad usque lucem diei accendebantur; tum remota mensa, unusquisque ad hymnum aliquem, aut desumptum ex Scriptura sancta, aut de proprio ingenio elicatum, in totius consessus et coronæ medio canendum, provocatur: tum precibus grates Deo referuntur, et inde disceditur ad eandem curam modestiæ et pudicitæ, qui non tam cœnam cœnaverint, quam disciplinam. Hanc hostiam de corde devotam, fide pastam, veritate curatam, **26** innocentia integram, castitate mundam, agape coronatam, cum pompa operum bonorum, inter psalmos et hymnos deductam ad Dei altare, omnia a Deo impetraturam. Christiani mactabant.

Strictius ac festino pede cujusnam sit usus Tertulliani in re morali et ascetica, ut promissimus, carpimus. Illico ac primo explorandum foret quinam qualesve fuerint Christianorum mores. *Ea disciplina patientiæ divinæ agere nos*, inquit Noster, *satis manifestum esse vobis potest, cum tanta hominum multitudo, pars pene major civitatis cujusque, in silentio et modestia agimus, singuli forte noti magis quam omnes; nec aliunde noscibiles, quam de emendatione vitiorum* (Ad Scapul., c. 2).

Jam vero quanta Christianorum charitas quæ vel ethnicos in admirationem rapit: *Vide, inquit, ut invicem se diligant, et ut pro alterutro mori sint parati! Ipsi enim ethnici ad occidendum alterutrum paratiores* (Apolog. 39). Quanta conjugum Christianorum castitas, et cælibum multorum integritas, et virginum innocentia! *Quid enim insigne præferimus, nisi primam sapientiam, qua frivola humanæ manus opera non adoramus; abstinentiam, qua ab alieno temperamus; pudicitiam, quam nec oculis contaminamus; misericordiam, qua super indigentes flectimur; ipsam veritatem, qua offendimus; ipsam libertatem, pro qua mori novimus!* (Lib. I, ad Nation., c. 4.) Cuinam inauditum est quam invicte Tertullianus cum Christianorum moribus conferat philosophorum præstantissima exempla modestiæ, æquanimitatis, fidei, simplicitatis (Apolog. cap. 46)? Cæteras inter Christianorum virtutes maxime emicuit tam sedula quam dura jejuniorum observantia, qua non minus quam aliis virtutibus ab ethnicis discrepabant. Nec iis satis fuit non solum publicis in calamitatibus, sed aliis etiam diebus tam severa austeraque jejuniorum observatione iram Dei placare, sed *in sacco etiam, ait Tertullianus, et cinere volutantes, invidia cælum tundimus* (Apolog, cap. 40). Huc referenda forent pulcherrima quæ in libris specialibus concinnavit Noster de oratione,

A de patientiæ virtute, de vano mulierum cultu et ornamento, de illicita spectaculorum frequentia, de idololatria et variis ejusdem speciebus, de martyrii præ omnibus excellentiori magnanimitate.

His, coronidis instar, adnectantur selecta ex Tertulliani operibus ascetica documenta.

Christianus Deum timet, non homines. — « Nos, qui sub Deo omnium speculatore dispungimur, quique æternam ab eo pœnam providemus, merito soli innocentæ occurrimus, et pro scientiæ plenitudine, et pro latebrarum difficultate, et pro magnitudine cruciatus, non diuturni, verum sempiterni, eum timentes, quem timere debebit et ipse, qui timentes judicat; Deum, non proconsulem timentes (In Apolog. cap. 45). »

B *Deus ad pœnitentiam impellit.* — « Bonum est pœnitere, an non? Quid revolvis? Deus præcipit. At etenim ille non præcipit tantum, sed etiam hortatur. Invitat præmio salutem; jurans, etiam vivo dicens, cupit credi **27** sibi. O beatos nos, quorum causa Deus jurat! O miserrimos, si nec juranti Domino credimus (lib. de Pœnit. cap. 4). »

Peccatorem ad se revertentem Deus benigne suscipit. — « Quis ille nobis intelligendus Pater? Deus scilicet; tam Pater nemo, tam pius nemo. Is ergo te filium suum, etsi acceptum ab eo prodegeris, etsi nudus redieris, recipiet, quia redisti: magisque de regressu tuo, quam de alterius sobrietate lætabitur. Sed si pœniteat ex animo... si porcos, immundum relinquantur pecus, si patrem repetas vel offensum, *Deliqui*, dicens, *Pater, nec dignus ego jam vocari tuus*. Tantum relevat confessio delictorum, quantum dissimulatio exaggerat. Confessio enim satisfactionis consilium est, dissimulatio contumaciæ (Ibidem, cap. 8).

Exomologesis prosternendi et humilificandi hominis disciplina est, conversationem injungens misericordiæ illicem. De ipso quoque habitu atque victu mandat, sacco et cineri incubare, corpus sordibus obscurare, animum mœroribus dejicere, illa quæ peccavit, tristi tractatione mutare; cæterum pastum et potum pura nosse, non ventris scilicet, sed animæ causa: plerumque vero jejuniis preces alere, ingemiscere, lacrymari, et mugire dies noctesque ad Dominum Deum tuum, presbyteris advolvi, et charis Dei adgeniculari, omnibus fratribus legationes deprecationis suæ injungere (Ibidem, c. 9).

Ridenda pœnitentia, quæ Jelicias non abjicit. — « Adjucito ad sumptum, conquirito altitium enormem saginam, defæcato senectutem vini: cumque qui interrogarit cuinam ea largiaris, *Deliqui*, dicit, in Deum, et periclitor in æternum perire. Itaque nunc pendeo et maceror et excrucior, ut Deum reconciliem mihi, quem delinquendo læsi (Ibid. cap. 11). »

Christiano mundus est instar carceris. — « Si recogitemus ipsum magis mundum carcerem esse,

exiisse vos e carcere, quam in carcerem introisse, intelligemus. Majores tenebras habet mundus, quæ hominum præcordia excæcant; græviores catenas induit mundus, quæ ipsas animas hominum constringunt; pejores immunditias exspirat mundus, libidines hominum. Plures postremo mundus reos continet, scilicet universum hominum genus. Judicia denique non proconsulis, sed Dei sustinet (lib. *ad Martyr.*, cap. 2). »

Exemplo Christi contemnendæ divitiæ. — « Omni pene in loco de contemnendo sæculo Scripturis dominicis commonetur. Nec major ad pecuniæ contemptum exhortatio subjacet, quam quod ipse Dominus in ullis divitiis invenitur; semper pauperes justificat, divites prædamnat. Ita detrimentum patientiæ fastidium opulentiæ præministravit: demonstrans per abjectionem divitiarum, læsuras quoque earum computandas non esse (lib. *de Patient.* cap. 7). »

Cur de morte amicorum non dolendum. — « Cum constet de resurrectione mortuorum, vacat dolor mentis, vacat et impatientia doloris. Cur ergo doleas, si periisse non credis? Profectio est, quam putas mortem. Non est lugendus, qui antecedit, sed plane desiderandus. 28 Id quoque desiderium patientia temperandum. Cur enim immoderate feras abiisse, quem mox subsequeris? Cæterum impatientia in hujusmodi et spei nostræ male ominatur, et fidem prævaricatur. Et Christum lædimus, cum evocatos quosque ab illo, quasi miserandos, non æquanimiter accipimus (lib. *de Patient.* c. 9). »

Patientiæ encomia. — « Satis idoneus patientiæ sequester Deus. Si injuriam deposueris penes eum, ultor est; si damnum, restitutor est; si dolorem, medicus est; si mortem, resuscitator est. Quantum patientiæ licet, ut Deum habeat debitorem? nec immerito; omnia enim placita ejus tuetur, omnibus mandatis ejus intervenit. Fidem munit, pacem gubernat, dilectionem adjuvat, humilitatem instruit, pœnitentiam exspectat, exomologesim assignat, carnem regit, spiritum servat, linguam frenat, manum continet, tentationes inculcat, scandala pellit, martyria consummat, pauperem consolatur, divitem temperat, infirmum non extendit, valentem non consumit, fidelem delectat, gentilem invitat, servum Domino, Dominum Deo commendat, feminam exornat, virum approbat; amatur in puero, laudatur in juvene, suspicitur in sene; in omni sexu, in omni ætate formosa est (lib. *de Patient.*, cap. 17). »

Adversus spectacula et theatra. — « Impudicitiam omnem amoliri jubemur. Hoc igitur modo etiam a theatro separamur, quod est privatum consistorium impudicitiae, ubi nihil probatur, quam quod alibi non probatur (lib. *de Spect.*, cap. 17). »

Scenici semper infames. — « Arcent scenicos ho-

noribus omnibus simul et ornamentis... Quanta confessio est malæ rei, cujus auctores quam acceptissimi sine nota non sunt! » (lib. *de Patient.*, cap. 22.)

Comædiis Christianis vetitum interesse. — « An ille recogitabit eo tempore de Deo, posito illic, ubi nihil est de Deo?... Pudicitiam ediscet, attonitus in mimos? imo in omni spectaculo nullum magis scandalum occurret, quam ipse ille mulierum et virorum accuratior cultus, ipsa consensio, ipsa in favoribus aut conspiratio aut dissensio, inter se de commercio scintillas libidinum conflagellant. Nemo denique in spectaculo ineundo prius cogitat, nisi videri et videre... Avertat Deus a suis tantam voluptatis exitiosæ cupiditatem (lib. *de Patient.* cap. 25). »

Veræ Christianorum voluptates in hoc sæculo. — « Jam nunc si putas delectamentis exigere spatium hoc, cur tam ingratus es, ut tot et tales voluptates a Deo contributas tibi satis non habeas, neque recognoscas? Quid enim jucundius, quam Dei Patris et Domini reconciliatio? quam veritatis revelatio? quam errorum cognitio? quam tantorum retro criminum venia? Quæ major voluptas, quam fastidium ipsius voluptatis, quam sæculi totius contemptus, quam vera libertas, quam conscientia integra, quam vita sufficiens, quam mortis timor nullus (lib. *de Patient.*, cap. 29)? »

Mali sacerdotes Judæis pejores. — « Proh scelus! Semel Judæi Christo manus intulerunt; isti impii sacerdotes 29 quotidie corpus ejus lacesunt. O manus præcidendæ! Viderint an jam per similitudinem dictum sit: Si te manus tua scandalizat, amputa eam. Quæ magis amputandæ, quam in quibus Domini corpus scandalizatur! » (lib. *de Idololatria*, cap. 7.)

Mulier Christiana hominibus placere negligit, imo horret. — « Perfectæ, id est Christianæ pudicæ, appetitionem sui non tantum non appetendam, sed etiam execrandam vobis sciatis: primo, quod non de integra conscientia venit studium placendi per decorem, quem naturaliter invitorem libidinis scimus. Quid igitur in te excitat malum istud? quid invitas, cujus te profiteris extraneam? tum quod tentationibus viam aperire non debemus, quæ nonnunquam (quod Deus a suis abigat) instando perficiunt; certe vel spiritu scandalum permovent (lib. *de Cultu fem.*, lib. II, cap. 2). »

Fucos adhibere, quale crimen. — « Non supergrediendum in ornando corpore ultra, quam quod simplices et sufficientes munditiæ concupiscunt, ultra quam Domino placere; in illum enim delinquant, quæ cutem medicaminibus unguunt, genas rubore maculant... Displicet illis nimirum plastica Dei: in ipsis redarguunt, reprehendunt artificem omnium. Reprehendunt enim cum emendant, cum adjiciunt, utique ab adversario artifice sumentes addimenta ista, id est diabolo. » (lib. *de Patient.* cap. 5.)

Imago mulieris Christianæ. — « Proдите jam vos, medicamentis et ornamentis extractæ apostolo-

rum... caput maritis subjicite, et satis ornatae eritis; manus lanis occupate, pedes domi figite, et plus quam in auro placebunt. Vestite vos serico probitatis, byssino sanctitatis, purpura pudicitiae. Taliter pigmentatae, Deum habebitis amatorem (*Ibid.*, cap. 13). »

Christianus voluptates mundi fugere debet. — « Tu peregrinus mundi hujus, civis supernae Hierusalem... Nihil tibi cum gaudiis saeculi, imo contrarium debes. Saeculum enim gaudebit, vos vero lugebitis. Et felices ait lugentes... Omnia imaginaria in saeculo, et nihil veri (*lib. de Corona militis*, cap. 13). »

Adversus veritatem nulla praescriptio. — « Veritati nemo praescribere potest; non spatium temporum, non patrocina personarum, non privilegium regionum. Ex his enim fere consuetudo initium ab aliqua ignorantia vel simplicitate sortita, in usum per successionem corroboratur, et ita adversus veritatem vindicatur. Sed Dominus noster Christus veritatem se, non consuetudinem cognominavit (*lib. de Virginibus veland.*, cap. 1). »

Non ex personis fides probanda, sed personae ex fide. — « Non ex personis probamus fidem, sed ex fide personas; nemo sapiens est, nisi fidelis: nemo major, nisi Christianus: nemo autem Christianus, nisi qui ad finem usque perseveraverit (*De Praescript. advers. Haeret.* cap. 3). »

Non alia quaerenda scientia, quam Jesu Christi. — « Nobis curiositate opus non est post Christum Jesum, nec inquisitione post Evangelium. Cum credimus, nihil desideramus ultra credere. Hoc enim prius credimus, non esse, quod ultra credere debeamus (*Ibid.*, cap. 17). »

De clericorum continentia. — « Quanti igitur et quantae in ecclesiasticis ordinibus de continentia censentur, qui Deo nubere maluerunt, qui carnis suae honorem instituerunt, quique se jam illius pudoris filios dicaverunt, occidentes in se concupiscentiam libidinis et totum illud quod intra paradysum non potuit admitti... Inde apud nos plenius atque instructius praescribitur unius esse matrimonii oportere qui adleguntur in ordinem sacerdotalem (*De Exhort. Cast.*, c. 7, 13). »

Homo imago Dei per liberum arbitrium. — « Non facie homo ad uniformem Dei expressus est; sed in ea substantia quam ab ipso Deo traxit, id est animae, ad formam Dei respondentis et arbitrii sui libertate et potestate signatus est. Hunc statum ejus confirmavit etiam ipsa lex. Non enim poneretur lex ei qui non haberet obsequium debitum legi in sua potestate: nec rursus comminatio mortis transgressionem ascriberetur, si non et contemptus legis in arbitrii libertatem homini deputaretur. Sed et alias quale erat, ut totius mundi possidens homo, non in primis animi sui passione regnaret, aliorum dominus, sui famulus (*lib. II, advers. Marcion.*, cap. 5, 6). »

Deus amandus ut Pater, timendus ut Dominus. — « Justitia Dei plenitudo est divinitatis ipsius, exhibens Deum perfectum, et patrem et dominum: patrem, clementia; dominum, disciplina: patrem, potestate blanda; dominum, severa: patrem, diligendum, pie; dominum, timendum necessarie: diligendum, quia malitiam poenitentiam peccatoris, quam mortem; et timendum, quia nolit peccatores sui jam non poenitentes. Ideo lex utrumque diffinit: *Diliges Deum, et timebis Deum.* Aliud obsecutori proposuit, aliud exhorbitatori. Ad omnia occurrit tibi Deus, idem percutiens, sed et sanans: mortificans, sed et vivificans; humilians, sed et sublimans; condens mala, sed et pacem faciens (*Ibid.*, cap. 13 et 14). »

Hucusque bonum esse ac perutilem Tertulliani usum ex omnibus quae de ejus doctrina congesimus enixe probare voluisse videmur; jam vero crimini nobis merito foret, ni ad pravum unum praecavendum nihil consilii adderemus. At, quemadmodum quantum prodesse queat [ejus doctrina statuimus, ita ex ejus erroribus inferendum est quam nocere possint, quam acri judicio ejus scripta discernenda sint. Porro alia communia habet paradoxa cum Montanistis, alia vero adeo sibi propria ut haeresiarcha inde evaserit, ac horum errorum assecelas Tertullianistas, ex auctore nuncupatos, protulerit.

Certum indubitatumque est Tertullianum non solum erroribus ac deliramentis Montanistarum subscripsisse, verum etiam eadem ardentissime propinasse. Istiusmodi sunt omnia quibus suum Paraclitum passim et procaciter venditat; quibus secundas nuptias non solum damnat, sed insuper enormitatem vocat omni crimine majorem, quibus illicitum esse, urgente persecutionis aestu, tum fugere, tum sese pecunia redimere docet. At refugit animus referre injurias quas evomit doctor ille protervus contra Dei Ecclesias; quibus Catholicos impetit, quos passim appellat *Psychos*, id est animales homines ac carnales. Eisdem arguit quod, agapes celebrando, ventri indulgerent et impudicitiae operam darent, confessoresque in carcere detentos ad intemperantiam compellerent. Praecipuos habes Tertulliani Montanistae errores, quibus ansam arripuit ipse prodendi odium suum, animumque erga Catholicos infensissimum.

Pervenimus ad errores qui Tertulliano haeresiarchae proprii sunt ac peculiare; ac ne in irremensum protrahamur, ad Pamelii, Rigaltii, caeterorumque commentatorum notas infra subjiciendas, haec minutatim pensanda remittimus. Notabilia promere sufficiat. Ac primo loco, Virginem Deiparam virginitatem in partu amisisse audet profiteri. Tum de anima, etsi nonnulla benigne explicanda censemus, multa nullo pacto excusanda remanent, uti, exempli causa, quae solemniora et omni modo corpulentiae debita, ea quoque adesse

animæ, ipsam ex proprio sexu distingui, vel masculino scilicet vel feminino; trinam, sicuti et corpora, per longum, latum est profundum, dimensionem habere; corporis humani speciem ac figuram præ se ferre; non esse qualitatis inanis et vacuæ, sed quæ teneri possit, acrei coloris ac lucidam. Notabiliter insuper errat Tertullianus, cum docet Ecclesiam ibi etiam haberi, ubi sunt duo vel tres, licet laici: *Ubi tres, Ecclesia est, licet laici!* horribilis sane propositio, ex qua funestiora bene multa pro Ecclesia consequuntur.

Silentio prætereo alios errores quos non solus ipse propugnavit, sed et alii ex vetustioribus, cæteroquin in re nondum ab Ecclesia definita; ex gratia, rebaptizandos esse ab hæreticis baptizatos; item eo refertur opinio millenariorum, et descriptio paradisi quem in Apologet, cap. 47, appellat locum divinæ amœnitatis, recipiendis sanctorum spiritibus destinatum, et maceria quadam igneæ zonæ a notitia orbis communis segregatum. Quibus addendum venit quod habet de angelis apostatis, qui filias hominum cognoverunt (42).

Illud autem portentum æquare videtur, inquit auctor quidam vitæ Tertulliani, virum hunc scilicet, sublimes ingenio donatum, fidem conciliare potuisse hujusmodi erroribus, ob visiones mulierum quibus æque ac sancti Spiritus revelationibus omnimodam fidem præstabat.

Hinc cum prælaudato auctore concludendum est (45) jam nos a Tertulliano lapsos admoneri quam lubrica res sit hominum intellectus, de se nimium præsumens, sibi uni omnia tribuens, nimiumque credens, nec **32** aliorum, maximeque ipsius Ecclesiæ respiciens auctoritatem! quam cito privati cujuslibet ingenium subverti queat! quam pronus ejusdem in errores lapsus! quam vere de Tertulliano in sui Commonitorii cap. 48 pronuntiaverit B. Vincentius Lirinensis: *Tertullianus catholici dogmatis, id est universalis ac vetustæ fidei parum tenax, ac disertior multo quam felicior, mutata deinceps sententia, fecit ad extremum quod de eo beatus confessor Hilarius quodam loco scribit: Sequenti, inquit, errore detraxit scriptis prebabilibus auctoritatem.*

ARTICULUS III.

DE LITTERARIIS TERTULLIANI ANNALIBUS.

Modo perpensa, ut fieri licuit; Tertulliani multiplici auctoritate, atque datis, quæ ausi sumus ac potiora duximus, de recto ejusdem usu consiliis, jam ex hoc ordine rerum minime declinare vide-

(42) Hæc et alia Tertulliani paradoxa infra reperies cum antidoto Pamellii, et alibi aliis commentatorum notis sanata; ab erroribus quibusdam perperam ipsi imputatis Tertullianum vindicat Lump. *Biblioth. histor. critica PP.*, t. VII, c. 11, p. 709 seqq.

A mus, cum quinam fuerint in eo virorum doctorum impensi labores, sive ad codices transcribendos, sive ad editiones proferendas, sive ad textum in recentibus linguis transferendum, sive ad quædam rei Tertullianæ puncta sigillatim enucleanda, in decursu sæculorum, singulis volventibus annis, recensere summatim aggrediamur. Nihil enim magis ostendit quam tot virorum in eundem auctorem operosa ac indefessa æmulatio, quanti Tertullianum fecerit omnis retro antiquitas ac recentior eruditio, quanta fuerit ejus auctoritas, qualive diligentia ac prudentia quisque ejus scriptis usus fuerit. Præhabitis eadem in re studiis, ac præsertim *Car. Traugott Gottlob Schænemann* rara admodum Bibliotheca historico-litteraria, libentius, pro more nostro ac jure, utentes, primo de codicibus manuscriptis, quorum notitia ad usque nos pervenerit, pauca libabimus; tum editionum, versionum ac commentationum amplam seriem ad singulos annos, quantum licuerit, referemus (44).

§ I. DE CODICIBUS TERTULLIANI.

« Post antiquissima Cypriani, Lactantii, Hilarii, Eusebii, Rufini, Hieronymi, Augustini, Vincentii Lirinensis, de Tertulliani libris, ingenio, auctoritate testimonia, nulla subinde per plura sæcula remanent ejus vestigia, obrutusque videtur sub celeberrimo Gelasii papæ decreto, qui indistincta ejus opera inter apocrypha amandavit. Excitus tandem ex iis apocryphorum tenebris, rursus in lucem prodiit circa fausta Caroli Magni tempora, cum ex immani barbarorum colluvie emersa renascerentur studia litterarum. Quæ imprimis florere Lugduni, in vetusta eruditionis ac eloquentiæ Gallicæ sede, nec parum favisse archiepiscopi Lugdunenses, Leidradus inter quos et Agobardus, memorantur. Porro Tertullianum præ omnibus in deliciis habuisse Agobardus existimandus est, quippe cujus exstant plures manuscripti codices nomen ejus præ se ferentes. Hinc igitur:

33 Sæculo ix.

« 1° Inter ann. 814 et 840. I. *Codex Agobardi* prior, membranac., litteris uncialibus minusculis elegantibus ac nitidis exaratus, 204 fol. in-4° compactus, vetustate nimia lacer ac diuturno udore marginum corrosus ac lancinatus, exstat in Biblioth. reg. sub num. 1622. Jam prope manibus absque periculo tractari non poterat, cum nuper eximius ille codex tandem recenti opera resarcitus est, nec salvis tamen pluribus foliorum frustulis pellucidis, in quibus aliquot emicabant grammata quæ nunc,

(43) Corbiniani Thomæ dissert. final., op. cit., p. 192.

(44) Quæ doctissimæ Schænemanni notitiæ addenda censuimus, hæc uncinis præfigenda curavimus, cætera novis tantum titulis, aut alio distinctissimus ordine.

marginæ deficiente, vel obstante opaco linimine, A
 exstinguuntur. In 2° folio, sub titulo recentiori manu
 ac litteris quadratis inscripto, hæc vetusto caractere
 leguntur: LIBER OBLATUS AD ALTARE S. STEPHNI EX
 VOTO AGOBARDI EPI. In cod. fol. verso, HIC SUNT TER-
 TULLIANI LIB. XXIII. Sequitur index iste: AD NATIONES
 LIB. I, IT. AD NATIONES I. B. II. DE PRÆSCRIPTIONE HÆ-
 RETICORUM LIBER I, DE SCORPIAGE: DE TESTIMONIO
 ANIMÆ — DE CORONA — DE SPECTACULIS LIS (sic) DE
 IDOLOLATRIA LA (sio) — DE CENSU ANIMÆ — DE ORA-
 TIONE — DE CULTU FEMINARUM — IT. DE CULTU FEMI-
 NARUM — AD UXOREM — IT, AD UXOREM — DE EXHOR-
 TATIONE CASTITATIS — DE SPE FIDELIUM — DE PARADISO
 — DE VIRGINIBUS VELANDIS — DE CARNE ET ANIMA. In
 altera columnâ ejusdem folii: DE CARNE XPI DE
 PATIENTIA — DE PÆNITENTIA — DE ANIME SUMMIS-
 SIONE — DE SUPERSTITIONE SÆCULI — LEGE IN XPO
 IHY. Porro deficit codex in libro de *Carne Christi*,
 ad hæc capitis X verba: *item cum præsumant non
 carnis sed animæ nostræ.* — Nihil exstat de sequen-
 tibus libris, nec ullum verbum, de quatuor præce-
 dentibus in indice memoratis. In operimento mem-
 branaceo ac rubro, aureis lineis et litteris distincto,
 legitur: JACOB, GOTHOFREDUS. I. C. DOMO PARISIENSIS
 REGIÆ PARISIORUM BIBLIOTECÆ. Hic enim insignis
 est codex quem primus tractavit Gothofredus, e
 quo primus *duos ad Nationes libros* edidit, quem-
 que his editis regiæ bibliothecæ dono dicavit.

« II. *Codex Agobardinus*, a superiori diversus, in
 Biblioth. Lugduno-Batava, ab Haverkampio lauda-
 tus, sed non descriptus. Vide infra Haverc. præfa-
 tione ad *Apologetic.* pag. 250 sqq.

Sæculo x.

« III. Circa ann. 900. *Codex Claudii Puteani*.
 caractere pulcherrimo, elegantibus uncialib. 80 tol.
 id forma 4° compactus, asservatus in Biblioth. re-
 giâ, olim n° 3971, nunc 1623 notatus, solum *Apolo-*
getic. lib. continens, quem in manibus habuere ac
 cousuluere D. Nic. Le Nourry et Rigalt..

Sæculo xi.

« IV. Circa ann. 1000. *Codex Petri Pitthæi*, ex
 characterum forma a D. Nicol. Le Nourry et aliis
 VV. DD. undecimo sæculo ascriptus, olim ex Pi-
 thæi schedis RR. Patrum Oratorii Jesu collegio
 Trecensi dono datus, nunc in biblioth. urbis Mon-
 tispessulani asservatus, membranac., in-f°, omnia
 Tertulliani opera continet. 34 Cf. Hænel catalog.
 p. 245. Eo usus est ad suam editionem Rigaltius.

« V. Eod. tempore, *Codex Harlæus* characteris
 elegantia haud Puteano deterior, neque centum
 annis recentior, judice D. Le Nourry, qui eum
 accepit ab Achille Harlæo, Parisiensis senatus
 præside, in eoque bonas et malas deprehendit
 lectiones.

« VI. Eod. temp. *Codex Augustæ Taurinensis*,
 cui se offendisse testatur Mabillonius in *Itiner.*
Italic. I. I, p. 8.

« VII. Eod. temp. *Codex Colbertinus prior*, quem,
 jubente abbate Colbertino, a Carolo Duchesne,
 accepit D. Le Nourry, cui ab annis circiter 700
 visus est exaratus.

Sæculo duodecimo.

« VIII. Infra ann. 1050, *Codex Morbacensis* in
 cujus fine manu recentiore scribitur: *Orate pro
 domno abbate Morbacensi*, qui alius non est ac
 Bartholomæus de Andelo, anno 1455 monasterio
 præfectus. Varias ejus lectiones sedulo D. Nic. le
 Nourry decerpserat eumque 600 vel 700 abhinc
 annis scriptum ducebat.

Sæculo decimo tertio.

« IX. *Codex Colbertinus recentior*, delatus ex urbe
 Tutelensi anno 1687 a D. Stephano Baluzio, notatus
 in Colbert. bibl. n° 5271, olim in Regia 5973, nunc
 1689, haud 400 annis recentior judicto D. Le
 Nourry. Continet in priori parte Didymi de *Spiritu
 S. tractatum*, D. Cypriani *epp. et. opp.* et posteriori
 parte *Apologeticum Tertulliani*.

Sæculo decimo quarto.

« Ab annis 1462 ad 1500 saltem referendi sunt
 codices, quos in uberrima Hirsaugiensis abbatia
 bibliotheca vidit J. Trithemius, ac meminit libro
 de *Script. ecclesiast.*, ubi de Tertulliano. Ibidem
 memoratur adhuc exstare *liber de Exstasi*, qui desi-
 deratur.

« Anno 1481, pridie Idus Januarii scribebat *An-*
gelus Politianus de Tertulliano epistolam haud
 secus ac si ejus libros, quotquot etiamnum habe-
 mus, in manibus habuisset.

« X. Ad annum 1492 prodiit *codex biblioth. re-*
giæ Parisiensis, olim num. 4313-3, nunc n. 2616,
 præ se ferens, haud amplo volum. 50 fol. membra-
 nac. constans, nitida ac eleganti characterum recen-
 tium forma, ad usum equitis cujusdam Bartho-
 lomæi Chalei, archigrammatei ducalis Mediolan.,
 transcriptus ab Hieronymo Waradeo; textus opti-
 mæ notæ, licet recentior. Post varias rerum ac
 dominorum vices, ut constat ex notis primo folio
 affixis, penes Antonium Faur sub num. 178 fuit.

« Sæculo xv ascribuntur *Tertulliani quædam
 declamationes*, quas in catalogo biblioth. Middle-
 hill n. 2377 reperit Hænel ac inseruit in sua mss.
 biblioth.

Codices ætatis incertæ.

« XI. *Codex vetus ignotus unde Apologeticus
 primum exscriptus est.*

35 « XII, XIII. *Hirsaugiensis et Paterniaciensis*
 primi fuerunt ex quibus Tertullianus, Rhenano
 obstetricante, prodiit. » Etiam nunc servantur in
 urbe Schlettstadt, ex ipsamet B. Rhenani biblioth.,
 Tertulliani scripta quædam mss. membranac. Cf.
 Hænel. p. 437.

« XIV, XV. *Gorziensis et Fuldensis*, quem posthac
 Fr. Modius diligentius excussit, plurimum Tertul-
 liano emendando profuerunt.

« XVI. *Gagnæi Codicem*, ex quo pleniorum Tertullianum dedit, ignoramus.

• XII. *Britannicus cœnobii Masburiensis* a Joh. Lelando cum Gelenio communicatus, plane egregius; qui usquedum non habebantur libros Tertull. præbuit, aliis contra qui jam exstabant, carens.

XVIII, XXIV. *Codices Pamelii*; tres Vaticani cardinal. Sirlet jussu in usum ejus collati, duo monasteriorum S. Amandi et S. Bavonis in Belgio; unus Anglicanus, qui penes Joh. Clementem fuit.

XXV. *Codex Bongarsii*, quo usus est Heraldus.

XXVI. *Codex quem Salmasius ad librum de Pallio perpoliendum adhibuisse professus est.*

XXVII, XXVIII. *Codices* duo membranacei in bibliotheca Lugduno-Batava n. 324,376 existentes, quibus liber *de Pallio* comprehenditur, ac usus est Havercampi.

Insuper variantes lectiones, quas e variis libris mss. F. Ursinus collegerat, notemus, quas post Wouwerium Rigaltius in usum vocavit.

« XXIX. *Codex Vaticanus*, continens cum chronico V. Bedæ multa alia e quibus fragmentum Tertulliani *de execrandis Diis*, primo editum ann. 1630 a J. M. Suaresio, bibliothecæ Vatic. custos, nec jam abhinc recusum, iterum in hac nostra editione datum t. II, col. 1114. Codex ille, inquit Suarezius, litteris longobardicis scriptum ante septingentos vel octogentos annos scriptus videtur.

« XXX. *Codex Ambrosianus*, e quo Muratorius eruit ultimam partem tractatus *de oratione*, vetustus quidem, eodem judice, at nullibi ab eo descriptus, nec ulli affixus ætati. »

Perperam Tertulliani nomine inscribuntur duo codices Parisienses, quorum alius in biblioth. regia num. 1656, alter in bibl. S.-Genovef. num. 694 asservatur, neuter vero vel minimum Tertulliani habet vestigium.

§ II. DE SINGULIS EDITIONIBUS, VERSIONIBUS, AC VARIORUM IN TERTULLIANO COMMENTATIONIBUS.

Sæculo XV-XVI.

1483.

Q. Septimii Florentis Apologeticus adversus gentes. Impressum *Venetiis per Bernardinum Benalium. s. a. nota. fol.* Character e eleganti gaudet, litteris initialibus minio adpictis. Singulatim quidem hic Tertulliani libellus in bibliotheca Regio-acad. Goett. exstat et memoratur in biblioth. Pinelliana t. I Patr. Lat. n. 683. Sed, ni fallor, ac Lactantianam editionem ab eodem Bern. de Benaliis factam et a Fabricio commemoratam pertinet; quam, quia forte rarior sit, nolim continuo cum Bunemanno in dubium vocare, 36 et insunt indicia, quæ attentum observatorem advertere possunt in hujus libelli habitu veluti capitum tabula ipsam præcedens, quæ sic exscripta est, ut fere

A in reliquis Tert. Apologetici cum Lactantio editionibus exscribi solet, in dimidio fere parte paginæ secundæ folii primi; tum ipsius anni notæ defectus, vix obvius in hujus loci et typographi editionibus, deinde quod post subscriptionem subjicitur: *Sermo de vita æterna* (1), qui pariter cum sequentibus Lactantii edit. quæ Tertulliani Apologeticum adjunctum habent, plerumque prodiit. Possunt hæc saltem excitare VV. DD. ut curiosius de his, ubi licet, dispiciant.

1493.

Mediolani per Uldericum Scinzinzeler. fol. Q. Septimii Flor. Tertulliani Apologeticus adv. gentes. Cat. Bibl. Pinell. p. lat. 682, tom. I.

1494.

Venetiis, curat et expensis nobilis viri Domini Octaviani Scoti Modoetiensis, 1494, quinto Idus Octobris per Bouctum Locatellum: Q. Sept. Tertulliani Apologeticus, cum Lactantio.

1500.

Parisiis, ap. Jo. Petit. 4º. Tertulliani Apologeticus, cum Lactantio, si conjecturæ fidere licet.

Sæculo decimo sexto.

1501 — 1600.

Cum Lactantio iterum iterumque prodiit Tertulliani Apologeticum: 1502, *Venet. fol.*; 1509, *Venet. fol.*; 1509, *Paris. 4º*; 1511, *Venet. fol.*; 1513, *Paris. 4º*; *Florent. 8º*, ap. *Phil. Junt. Juntinæ* exempla seorsum etiam reperias. Vid. *Cat. Bibl. Pinell. PP. lat., n. 684.*

1515.

Venetiis in ædibus Aldi et Andreæ soceri, mense Aprili 1515. In fronte: TERTULLIANUS. Præmittuntur præter Jo. Bapt. Egnatii Ven. ad Gasp. Contarenum Patricium Venet. et philosophum præcipuum epist. dedicatorem, Hieronymi vita Tertulliani, et capitum tabula.

1521.

ED. PRINCIPIS BASILEENSIS I. Operum Tertulliani, *Bas. apud Froben. fol.* « Opera Q. Septimii Florentis Tertulliani, inter Latinos Ecclesiæ scriptores primi, sine quorum lectione nullum diem intermittebat olim divus Cyprianus, per BEATUM RHENANUM Scheletstadiensem e tenebris eruta atque a situ pro virili vindicata, adjectis singulorum librorum argumentis et alicubi conjecturis, quibus vetustissimus auctor nonnihil illustratur. Quorum catalogum proxima pagina reperies. Floruit sub Cæs. Severo Pertinace et Antonino Caracalla, valde vicinus apostolorum temporibus, circa annum a Christo passo 160. Quare boni consulenda sunt hujus scripta, si alicubi variant a receptis horum temporum dogmatis, cum omnes synodos antecesserit, apostolicis illis exceptis, quarum in Actis

(45) Ad verbum inscriptus: *Item sermo de vita æterna, cap. 47.*

37 Lucas commemorat. Gaude, lector, et hunc tibi rarum ac novum thesaurum para, ac vale. » In calce, folio ante indicem proximo: *Basileæ apud Jo. Frobenium: mense Julio. an. 1521.* Opera quæ in hoc volumine continentur, quorum catalogum pagina tituli adversa præbet, hæc sunt: *de Patientia liber; de Carne Christi; de Resurrectione carnis; de Præscriptione hæreticorum; Adversus omnes hæreses; Adversus Judæos; Adversus Marcionem libri V; Adversus Hermogenem; Adversus Valentinianos; Adversus Præxeam; de Corona militis; Ad Martyres; de Pœnitentia; de Virginibus velandis; de Habitu muliebri; de Cultu seminarum; ad Uxorem suam libri II; de Fuga in persecutione; ad Scapulam; de Exhortatione castitatis; de Monogamia; de Pallio; Apologeticus adversus gentes.*

Ceperat edendi Tertullianum consilium Rhenanus, cum forte in codicem vetustum *Paterniaci (Peterlingen)* cœnobii Transjurani incidisset, mox adjutus etiam codice *Hirsaugiensi (Hirschau)*. Utrumque tamen tam corruptum et mendis plenum, simul scripturam utrobique tam similemprehendit, ut alter ab altero descriptus videretur, et ni semel vixdum inscripti libri, dum Frobenii præla vacarent, typis excudi cœpti essent, omnino ab opere destitutum se fuisse affirmat. Secutus ergo in profligando labore hoc est, ut *quando loca mendosa deprehenderet, et non subvenirent exemplaria, sciens religiose esse tractanda auctorum scripta non secus ac res sacras, nihil mutaret, sed conjecturas, quæ tum in mentem forte veniebant, in marginibus adjiceret, quorum nonnullæ, inquit, nec mihi multum arrident, verum cupiebam lectorem dubitaturum adjuvare. Quod si non ubique successit, non est idcirco damnandus conatus.* Pergit: *Utinam mihi copia fuisset exemplaris quod in Gorziensi cœnobio servatur, id abest ad tertium milliarium ab urbe Mediomatricum, et item ejus quod apud Fuldam exstat vel ejus quod esse Romæ ferunt. Sed spatiis iniqui temporis exclusi, non potuimus ea nancisci. Quanquam vereor nihil nostris esse emendatiora, quando codices quibus usi sumus, Hirsaugensis et Paterniacensis, tam constanter per omnia consentiebant, ex diversis allati bibliothecis, et non uno tempore descripti. Sed hujus conferendi laborem aliis commitemus.*

Præter argumenta, singulis libris una cum annotationibus præmissa, præfixit Rhenanus vitam Tertulliani, itemque disputationem, sub nomine *admonitionis ad lectorem de quibusdam Tertulliani dogmatis*; subjunguntur vero *Definitiones ecclesiasticorum dogmatum*, posthac Gennadio ascriptæ, et index denique dictionum sententiarumque ac dogmatum. Inscrisit opus principi Stanislao Turzo, episcopo Olomutzensi. Ab artificio typographico hæc editio est satis insignis, tum caractere ma-

gnis et nitido, tum figuris vel emblematicis, vel mythologicis et historicis ligno impressis, quæ partim magines tituli, itemque primæ dedicationis, et deinde ipsius textus paginam primam cingunt, partim litteris initialibus majoribus accesserunt.

38 1525. 1528. (46) 1536.

Bas. ap. Froben. f. repetitiones primæ. 1539.

ED. BASILEENSIS II, *Basileæ*. f. Opera Q. Septimii Florentis Tertulliani Carthaginensis, inter Latinos Ecclesiæ scriptores primi, sine quorum lectione nullum diem intermittebat olim divus Cyprianus, per Beatum Rhenanum Selestadiensem et tenebris eruta, atque a situ pro virili vindicata, adjectis singulorum librorum argumentis, et nullibi non conjecturis, ac nuper collatione Gorziensis exemplaris ex Mediomatricibus oblata, non solum longe emendatiora facta, verum etiam pro re nata novis ac retextis annotationibus exposita illustrataque. Quorum catalogum proxima pagina reperies. Floruit sub Cæs. Severo Pertinace, et Antonino Cararalla, valde vicinis apostolorum temporibus, circa annum a Christo passo 160. *BASILEÆ 1539. MENSE MARTIO.* De hac secunda editione audiamus, quæ ipse Rhenanus litteris præfixis, datis Selestadii sub Kal. Mart. 1539, scribit: « Iterum damus Tertullianum, sed emendatiorem, quam antehac. Cujus rei causa, quod collationem ejus codicis, qui Gorziæ in Mediomatricibus asservatur diligentia ac dexteritate Huberti Custinei — adjuvante Dominico Florentino sodali peractam, cura jurisconsulti D. Claudii Cautiunculæ Ferdinandi Cæsaris a consilio, tandem nacti sumus. Nec vero tantum profuit illa, quanquam multum profuit, quantum momenti attulit ad exactiorem castigationem, quod deprehendimus subinde græcissare Septimium figuris et constructionibus græcis utentem. Apparet sane nostrum auctorem in lectione Græcorum veterum qui plurimi id temporis et soli inter sacros interpretes habebantur assidue versatum, ut imbibitam et impressam memoriæ Græcorum dialecton etiam Latine scribens interoblivisci nequiret. Nos hujusmodi tropos indicavimus, et quidem sæpe crassius, modo apertius; nam voluimus adjuvare studiosos. Jam dedit retexendarum annotationum ansam collationis istius opportunitas, ubi lectio posterior a priore nonnunquam evariat. Hoc quoniam erat indicandum, aliam etiam expositionem mutata verba desiderabant. Non licuit adesse Basilea dum editur opus. Verum Sigismundus Gelenius, homo magni litteris judicii, et eruditione summa præditus, in recognoscendo opere vicariam operam in officina præstitit, qui merita laude non est fraudandus. » — Hanc novæ editionis præfationem excipiunt *Proverbia* aut *Proverbii* speciem referentia

(46) In Cat. Bibl. Mus. Britt., t. II, laudatur: Opera — cum annot. B. Rhenani et Fr. Junii? Bas. 1528 f. inepte! SCHOENEMANN.

quibus passim in scriptis suis utitur Sept. Tertullianus a vulgo maximam partem descripta, tum repetita ex priori editione epistola nuncupatoria et vita Tertulliani. *Admonitio* de quibusdam Tertulliani dogmatis ad calcem recessit, definitiones eccles. dogmatum penitus omissæ sunt. Index novus et prorsus alius est. Ad margines textus dicta et sententiæ insigniores diligenter notatæ. 39 Annotationibus ad lib. *adv. Valentinianos* accessit tabula ligno impressa, doctrinam eorum in effigie sistens. Tandem qui singularem libellus superiori editione constituerat, tractatus *Adversus omnes hæreticos*, tanquam particulas perperam avulsæ libro de Præscriptionibus hic ad corpus suum rediit (47).

1545.

ED. PARISIENSIS I. — Parisiis fol. per GAGNÆUM. Accesserunt Gagnæi opera XI, (48) libri Tertulliani: de Trinitate lib. I, de Animæ testimonio lib. I, de Anima lib. I, de Spectaculis lib. I, de Baptismo lib. I, contra Gnosticos Scorpiacum lib. I, de Idololatria lib. I, de Pudicitia lib. I, de Jejunio adversus Psychicos lib. I, de Cibis Judaicis epistola, de Oratione lib. I; ex quibus de Trinitate et de Cibis Judaicis posthac Novatiano vindicati sunt. Unde vero Gagnæus nactus sit hos libros cum ipsius editionem oculis usurpare non contigerit, dicere non habeo, nec reperire quidem potui quemquam, qui hujus editionis notitiam dare operæ duxisset; in Cat. Bibl. Thottianæ t. I, p. 1, p. 62, hoc anno et loco, forma item maxima memoratas invenio editiones duas, unam, *Tertulliani opera ex recogn. Beati Rhenani, ap. Carolum Guillard*, alteram per eundem ap. *Hugonem et hæredes Æmonis a Porta*. Ultra harum Gagnæi sit, an utraque nescio.

1550.

ED. BASILEENSIS III. — Basileæ fol. « Q. Septimii Florentis Tertulliani Carthaginensis presbyteri, auctoris antiquissimi ac doctissimi scripta, et plura quam ante, et diligentius per industriam bene litteratorum aliquot ad complures veteres e Gallicanis Germanicisque bibliothecis conquisitos recognita codices, in quibus præcipuus fuit unus longe incorruptissimus in ultimam usque petitus Britanniam: non omissis accuratis Beati Rhenani annotationibus. Catalogum autem aperiet versa pagina. Accessit et index copiosior, Bas. 1550. In fine: BASILÆ APUD HIER. FROBEN. ET NIC. EPISCOPIUM, ANNO 1550, MENSE MARTIO. » Curavit hanc editionem Sigismundus Gelenius, cujus jam in Rhenani secunda partes laudavimus. Exhibet præter libros superioribus editi. Basileensibus vulgatos eos quoque

(48) Omnibus Catholicis innotescat necesse est Rhenani animadversiones censoria Inquisitionis Hispanæ virgula notatas fuisse et Romæ a S. Pio Papa V librorum prohibitorum indici inscriptas, propter liberiores hujusce editionis animadversiones

A quos Parisiensis recens produxerat, sed e codice Britannico, in quo singuli isti libri exstabant, ex antehac editis tamen modo illi tres: *de Resurrectione carnis, de Præscriptionibus adv. hæret. et de Monogamia*, reperiebantur. — Præterea Apologetico accessit commentarius *Fran. Zephyrini* Florentini, nunc primum editus. Repetita etiam hic invenies Rhenani epistolam nuncupatoriam, vitam Tertulliani ac proverbialia et admonitionem de dogmatibus. A 40 chartarum ac typorum elegantia inter nitidissimas numerari debet hæc editio. In Bibliotheca Baluziana hujus exemplaris Apologeticus cum cod. ms. collatus erat.

1561.

Parisiis, apud Andr. Wechelum. 4° Q. Sept. Flor.
B Tertulliani liber de Præscriptionibus adversus hæreticos, cum scholiis *Jo. Quintini* Hedui.

1562.

ED. BASILEENSIS IV. — Basileæ, fol. Repetitio editionis a. 1550. In fine: *Bas. in off. Frob. per Hier. Frob. et Nic. Episcopium, mense septembri.*

1562.

« VERSIO GALLICA I. Tractat. Tertull. *De Præscriptionibus hæreticor.* per Aubertum de Macere, evulgata Parisiis. »

1563.

« VERSIO GALLICA I. Lib. *De Corona Mititis* per eundem, ibid. »

1566.

C ED. BASILEO-PARIENSIS. — Parisii apud *Audonium Parvum* (49), sub intersignio *Lilii aurei, via ad D Jacobum*. Accurata Gelenianæ repetitio. Tomis dobus 8°. In fine cujusque: *Par. excudebat Andreas Wechelus. 1566, Index Gelenianus (ab J. G. confectus quid sibi velit, nescio) ad tomi cujusque contenta est reformatus.*

1572.

« VERSIO GERMANICA I. — Q. S. F. Tertulliani certæ, justæ et necessariæ Præscriptiones adversus omnes hæreses in Germanicum idioma a Laurent. Alberto Franco translata, et excus. Delingæ. »

1579.

D ED. PAMELIANA-ANTVERPIENSIS I. fol. — « Q. Septimii Flor. Tertulliani Carthaginensis presbyteri opera, quæ hactenus reperiri potuerunt omnia. Jam postremum, ad exemplaria manuscripta collatione facta; quam accuratissime recognita, aliquot etiam libris auctiora; nunc primum in capita, et certo ordine habita, quanto fieri potuit temporum ratione, in quinque tomos distincta, cum Jacobi Pamelii Brugensis, theologi, archidiaconi Audomaropolitani, argumentis et adnotationibus toti operi in-

super Ecclesiæ leges, ritus et institutiones. EDD.

(48) XV numerat Pamelius in Ep. dedic. ed. 1579 ad Pont. Ed. præfixa; perperam. SCHOENEMANN.

(49) Male hæc ap. *Robert Steph.* prodiisse Sandio dicitur. SCHOEN.

terjectis; quibus tum loci obscuriores explicantur, tum quidquid ad antiquitatem ecclesiasticam spectat, illustratur. Ab eodem Pamelio recens adjecta Tertulliani Vita, Scripturarum citatarum index locupletissimus, aliaque Prolegomena. » Adjutus est auctor novæ hujus recensione, Jacobus Pamelius (*a Pamele*), imprimis tribus mss. membranaceis codicibus Vaticanis, cardinalis Sirleti, Bibl. tam Vaticanæ præfecti, cura jussuque codici excusso comparatis. Habebat etiam libros mss. monasteriorum S. Amandi ac S. Bavonis et Anglicum codicem qui penes Jo. Clementem anglum erat; nec non Latini Latini Itali et Jo. Harrisii Angli, ab ipsis cum eo communicatas conjecturas variorumque denique hominum **A** doctorum varias observationes. Quibus adminiculis tantum sane profecit, ut loca innumera castigasse, hiulca supplesse, quædam etiam superflua, quæ ex margine in contextum irrepserant, non injuria rescidisse sibi videretur. Primum etiam in capita libros omnes distinxit, argumentaque nova ad capitum distinctionem comparata et ipsius Tertulliani verbis conscripta addidit. Deinde totum opus in quinque tomos partitum est: quorum primo continentur libri adversus Gentes et Judæos; secundo Parænetica; tertio scripta adversus Hæreses; quarto Poemata cum Fragmentis operum quæ desiderantur; quinto denique ea quæ adversus Ecclesiam scripsit et aliena quædam: librorum in singulis partibus eodem quo conscripti putantur, ordine habito. Admonitionem etiam de Tertulliani dogmatibus seu erroribus ea quam Rhenanus conscripserat, longe locupletiore et ordine alphabetico confectam cum Antidoto, ut vocat, edidit (50). Ordo vero contentorum hic est: 1° Dedicatio ad Pontif. Max. Gregorium XIII, data Duaci ipsa Exaltationis Crucis die 1579; 2° Dedicatio altera ad Philippum II Hisp. regem script. ib. cod. 14 septembr. 3° Indices librorum quovis tomo contentorum et auctorum codicumque, qui Tertulliano castigando usui fuere, notitia; tum 4° vita Tertulliani per Pamelium, et 5° Paradoxa Tertulliani cum antidoto Pamelii; 6° Tertulliani jurisconsulti romani legum rescripta; tandem 7° Indices in Tertullianum, cum locor., tum aliorum auctor. ab eo citator., tum rerum. — qui quarto tomo comprehenduntur, libros poeticos et fragmenta seu indicia potius librorum deperditorum apud alios auctores aut ipsum Tertullianum obvia primus hic Pamelius operibus Tertull. insernit. Ad poemata quod attinet, in libris adversus Marcionem et carmine de Judioio Domini Tertulliano vindicandis, Ge. Fabricii (in poeticis christianis), in carmine de Sodoma vero Sixti Senensis (Bibl. Sanct. lib. IV) auctoritatem sequebatur; Genesin autem et ad *senatorem* quæ cum Sodoma

(50) Prima quidem editio Pamelii ad manus non est, neque typographos et bibliopolas, apud quos prodiit, indagare potuimus, sed desumpta hæc sunt ex ed. Par. 1598, cui quæ insuper accessere,

A carmine Cypriano olim asseruerat, propter orationis similitudinem, Tertulliano nunc demum adjudicavit et denuo recensuit. Hæc excipiunt Græcorum operum fragmenta: ad amicum philosophum de Nuptiarum angustiis seu de Virginitate; de Fato; dem undis et immundis Animalibus; de Circumcisione; de vestibus Aaron: de Trinitate; de censu Animæ adversus Hermogenem; adversus Appellianos; de Paradiso; de Spe fidelium; de Ecstasi lib. sex; adversus Apollonium; Aliorum aliquot et falso inscriptorum. T. V. continentur: de Exhortatione Castitatis; de Monogamia; de Fuga in persecutione, ad Fabium: de Jejuniis adversus Psychicos; de Pudicitia; Novatiani de Trinitate; ejusdem de Cibis judaicis; ejusd. epistolarum de vera Circumcisione et vero Sabbato notulæ.

1580.

B **42** ED. BARRÆANA. — *Parisiis apud Mich. Julianum ad moni. divi Hilarii sub insigni stellæ coronatæ*, « Opera Tertulliani et Arnobii quotquot ab interitu vindicari summorum virorum industria potuerunt, cum veterum exemplarium tum recentiorum collatione restituta, locis Scripturæ aucta et illustrata commentariis, quæ alias auctoribus subobscuris et difficillimis non mediocrem lucem afferre poterunt. Omnia studio et labore *Renati Laurentii de la Barre*. Additis indicibus fidissimis et amplissimis. » In fine: « Excudebat Petrus Le Voirrier, regius in Mathematicis typographus, Anno salutis hum. M. D. LXXX, mense Junio. » Primus (51) Laurentius Barræus id egit, ut, quæ passim in scriptis variis VV. DD. imprimis Beroaldus, Alciatus, Crinitus, Turnebus, Vertranius, Hotomannus, Cujacius, Saliger ad emendandum explicandumve Tertullianum contulissent, conquireret, et excerpta una cum suis adnotationibus Rhenani commentariis allineret; ubi vero illi deficerent, in libris scilicet post Rhenanum additis, de suo proferret: in eo tamen lectoribus molestus, quod sua nusquam a Rhenani aliorumve distingueret. Rhenani epistolam nuncupatoriam itemque admonitionem de quibusdam Tertulliani dogmatis repeti curavit, vitam Tertulliani de suo addidit, præterea amplum præfixit auctorum, quorum fide annotatt. conscriptæ sunt, catalogum. Nuncupavit hanc editionem præceptoris suo De La Bigne Th. D. **C** Quod externam faciem spectat, admodum nitida est editio, adornataque satis commode annotationibus sub textu dispositis diversis quoque typis expressis.

1582.

VERSIO GERMANICA I. — Libri *De Patientia* a Luc. Maio, Smalkalacæ, in-8°.

1583.

ED. PAMELIANA-PARISIENSIS I. — *Parisiis* sub scuto suo loco commemorantur. **SCOENEM.**

(51) Inter repetitiones Pamelianas sine editoris nomine Caveus iaudat; perperam. **SCHOENEM.**

Basiliensi sol. Pomeliana recusa. Huic demum A editioni accessisse videntur: *Proverbiales Formulæ Operis Tertullianici contentæ* (52), brevibus scholiis illustratæ per Adream Hoyum Brugensem, cui hanc curam ipse Pamelius injunxerat, ut præfixa Hoyi ad Pamelium epistola, data apud Atrebatas Kal. Januar. 1583, nos docet (53). Utrum vero et ejusdem Hoyi in Tertullianum Pamellii op. restitutum Epigramma, quo singulorum librorum qui hoc quinque partito opere continentur, argumenta ex ordine indicantur, hac demum editione accesserit, au olim jam fuerit vulgatum, nescio. Hujus exemplaris apologeticus cum cod. MS. collatus exstabat in Bibl. Baluziana.

1584.

ED. PAMELIANA-ANTVERPIENSIS II. — *Antverp. apud B Plantin. fol.* eadem repetita; in Cat. Bibl. Leidens. (Lugd. Bat. 716.) scribitur: Tertulliani Op. ex emend. Jac. Pamelli cum coll. codicis MS. Agobardi per Jo. Mercerium. *Antverp.* 1584 f.

1585.

ED. PAMELIANA-PARISIENSIS II. — *Parisiis, ap. Mich. Somnium. f. Q. Sept. Flor.* Tertulliani opera omnia, ad exemplaria mss. collatione recognita, aliquot etiam libris auctiora, ex editione et cum annotationibus Jacobi Pamelli: recedunt ejusdem Tertulliani vita, aliaque prolegomena. *Cat. de la Bibl. du Roy, t. I, p. 363.* Non succurrit jamjam, ubi laudata invenerim Tertulliani opera cum nott. Jac. Pamelli Paris. apud Mich. Somnium, 1548, quod hinc constat errorem esse typographicum. C

1594.

« VERSIO GALICA II. — Lib. De Corona Militis per Florimundum Remond (Louis Richeome) Bardig. »

1595.

Lugdunit Batavor. ex off. Plantianiana. 4. (Sic in Cat. Bibl. Leidensis) et 8. *Cat. de la Bibl. du Roy, pag. 364, t. I.*) Q. Sept. Flor. Tertulliani Liber de Pallio, ex editione et cum notis Francisci Junii.

1596.

ED. HEIDELBERGENSIS I. — *Heidelb. ap. Commelinum, f. a Rhenano, Pamelio, Junio emendata.* Laudant Sandius, du Pin, et Cave.

1597.

ED. PAMELIANA-FRANECKERÆ I. — *Franeckeræ* exudebat Æg. Radæus ord. Frisiæ typ. Q. Septi-

(52) Sandius edit. Parisiensem hujus anni cum Notis Rhenani et Junii fº, laudat; qua fide, affirmare non ausim.

(53) Scilicet ex edit. 1498, Paris. mihi in his judicandum fuit, ut semel jam professus sum. SCHOENEM.

(54) In Catalogo libr. expurgator. Madriti 1584, jussu Card. Gasp. Quiroga, Archiep. Toletani. gen. inquis. Hisp. edito. SCHOENEM.

(55) Perperam laudatur a Fabricio — cum notis Rhenani, Pamelli et Fr. Junii (*Del. ser. pro Ver. Rel. Chr. p. 213*). SCHOENEM.

mii Florentis Tertulliani Carthag. presbyteri, auctoris antiquissimi quæ adhuc reperiri potuerunt omnia: ex editione Jacobi Pamelli Brugensis. Quibus seorsim additæ sunt annotationes Beati Rhenani Selestadiensis, auctæ censura inquisitionis Hispanicæ (54): itemque castigationes ac notæ perspicuæ et breves FRANCISCI-JUNII Biturigis, tum ex mss. fide, et Latini Latini Viterbiensis, aliorumque symbolis comportatæ, tum conjecturis gravissimis atque lectissimis accuratæ. Communes præterea indices accesserunt locorum Scripturæ sacræ, aliorum auctorum itemque verborum et rerum locupletissimus. Pamellii textum atque ordinem Junius religiosissime servavit, nisi quod tomo quarto fragmenta et indicia deperditorum librorum penitus omisit. Annotationes item Pamellii omnino absunt (55). Post textum seorsim primum ipsius Junii, deinde Rhenani animadversiones subjectæ sunt. Ac istæ quidem, quibus etiam Junii ad Ordines Belgii F. dedicatio; data Lugd. Bat. a. d. Kalend. Martias 1597, cum vita Tertulliani ab ipso recens conscripta præfigitur (de Pamelio enim judicat non vitam eum Tertulliani, sed curiosam illius 44 temporis historiam contexere voluisse). Hæc in fronte gerunt: ad Q. S. Fl. Tertulliani opera quæ exstant omnia castigationes et notæ, quam maxime in tam vestustum et gravem scriptorem fieri potuit, perspicuæ et breves (56). In quibus tum omnes ferme omnium sæculi nostri doctissimorum hominum lectiones, emendationes, interpretationesque necessariæ ex mss. fide et conjecturis probabilibus adunantur et ascribuntur suis auctoribus; iis etiam expressis, quæ non visæ sunt plane rejiculæ: tum ex collatione exemplarium loci quam plurimi ad veritatem rerum proprietatemque verborum de penitissimæ antiquitatis tenebris proferunt suppleti, correcti, illustrati atque confirmati. Post Rhenani annotationes accessit *variantium lectionum in librum Apologeticum et adversus Judæos* indiculus, quas ex mss. membranarum præsertim ms. Fuldensis collatione Franciscus Modius Brugensis olim observaverat, et posteaquam diu apud M. Velsorum Angustanum delituerant, ab eo cum Gasp. Schoppio Franco, tum juvene, communicatæ erant, qui Junio tandem eas transmiserat. Laudat D imprimis Junius multas Pamellii emendationes Fuldensis ms. auctoritate esse firmatas. Collatio quidem ipsa ad ed. Barræi 1580, Paris. (57) facta

(56) Quæ breves et perspicuæ ipso Junio visæ sunt animadversiones, eadem et Scaligero castigatione dignissimæ, et Schoenemann meræ haritationes habitæ sunt. « Doctissimus Gretserus edidit vindicationem quorundam locorum Tertullianicorum a Francisci Junii Calvinistæ depravationibus. In opp. Gretz. i. V. pars V, p. 305, edit. Ratisbon. 1735. f. » EDD.

(57) Hanc editionem Renatum Laurentium Lutetiae Parisior. 1580, Barræo auctore edidisse Junius scribit. Tu vide suo loco a nobis dicta. SCHOENEM.

erat nec mutata a Junio, sed paginæ tantum novæ editionis sunt ascriptæ. In Bibl. Leidensi exstant duo h. e. exemplaria, unum manu Josephi Scaligeri notatum, alterum cui a Dominico Budio ascriptæ sunt castigationes Josephi Scaligeri ex autographo.

1597.

ED. PAMELIANA-GENEVENSIS I. — *Genevæ* cum not. Pamelii (Sand., Du Pin, Cave).

1598.

ED. PAMELIANA-PARISIENSIS III. — *Parisiis apud Laurentium Somnium via Jacobæa in Circino aureo*. M. D. XCVIII. Vide titulum ed. 1579, cui hic insuper addita: « Accessere et loci ex conjectura LATINI LATINII Viterbiensis restituti, et erudita in lib. de Pallio JOANNIS MERCERII Antecessoris Bituricensis Commentaria. Catalogum totius operis inveniet lector post epistolas dedicatorias; et in singulis tomis præfatiunculas de librorum ordine. » — Lat. Latini emendationes s. conjecturæ post edit. Pamel. a 1583, conscriptæ (Præfatio ipsius d. Romæ Kal. Novemb. M. D. LXXXIV.) et seorsim editæ erant Romæ 1584, per Francisc. Zannelum et repetitæ postea sunt accuratius a C. Macro in Catinii Bibl. Scr. et Prof. p. 191. Codices quidem non habebat, utebatur tamen codicum ab aliis laudatorum varietate; 45 insunt quoque et P. Ciaconii Toletani quædam partim ex ingenio, partim ex Cod. Vaticano. Cæterum typorum et chartæ nitore admodum hæc eruditus commendatur.

1599.

ED. PAMELIANA-HEIDELBERGENSIS II. — *Heidelb. apud Commelin*. f. Repetita Pameliana Du Pin.

1599.

Coloniæ apud Arnold. Mylium. 12. Q. Sept. Flor. Tertullianus liber de Præscriptionibus adversus hæreticos, ex ed. et cum annotationibus Jacobi Pamelii.

1599.

« VERSIO GALLICA II. — Iterum edita lib. *De Corona* per eumd. Florimund. Ad calcem tract. ejusdem de Antichristo et Antipapissa Johanna. »

Sæculo XVII. 1601 — 1070.

1600.

Parisiis per Ambros. Drouart. 8. Tertulliani liber de Pallio cum interpretatione gallica et notis latinis Edm. Richerii. (*Cat. de la Biblioth. du Roy*, p. 364.)

1601.

ED. PAMELIANA-HEIDELBERGENSIS III. — *Heidelbergæ*. f. cum notis Pamelii. Sand. Cave. Eadem hoc anno *Genevæ* prodiisse Dupinius adnotavit.

1601.

Coloniæ Agripp. in-12. Tres gravissimi perpetuæ Catholicæ fidei constantiæ testes. Tertullianus de Præscriptionibus; Vincentius Lirinensis Adversus profanas omnium hæreseon novationes. Edmundi

A Campiani oblatis certaminis in causa fidei rationes decem. *Catal. Bibl. Regulis Carthusiæ S. Martini*. Neapoli 1764. f.

1602.

« In librum de Præscriptionibus notas edidit Justus Calvinus in libro Moguntia edito sub hoc titulo: *Præscriptionum adversus hæreticos perpetuarum tractatus sex*. »

1603.

« Theodori Petreii confessio Tertullianica et Cypriana in iv libr. digesta. Paris. in-8°. »

1603.

Francof. 8. Jo. a Wower. Emendationes Epidicticæ ad Q. S. Fl. Tertulliani opera. « *Jo. a Wower. lectori*: « Totus hic libellus non tam in speciem, quam usum paratus, emendationes promittit, quibus Tertulliani opera infinitis mendis liberantur, eas exemplo veterum Epidicticas inscripsi; quia specimen et προκαθάρισμα majoris operis; cui me, quam primum per verum mearum varietatem licebit, accingam. Beneficium tamen illarum, ne quid erres, non tam mihi, quam Fulvio Ursino, eruditissimo viro, debes; ex ipsius enim libro, qui in Bibliotheca Vaticana asservatur, ea excerpsti, et ne fides mea apud te dubia istius libri usum mihi concessit doct. vir Dominicus Raynaldus, ejusdem Bibl. præf., cujus erga me humanitatem et singulare studium nunquam 46 satis prædicabo. Quanquam valde voluissem diutius apud me delitissent, donec illis ab ingenio nostro decentior cultus accessisset. Sed jam sponte currentem incitavit nescio quis clamor, ut hæc publicare festinarem, quo satisfaceret curiositati illorum qui pati non poterant hunc exilem et fugientem gloriolæ splendorem ad me pertingere. »

1605.

Cracoviæ, in off. Andr. Petriconii. Q. Sept. Flor. Tertulliani de Præscriptionibus adversus omnes hæreticos liber, distinctus in capita et brevibus notationibus, ex Jacobi Pamelii commentariis illustratus.

1607.

ED. PAMELIANA-FRANECKERÆ III. — *Franeckeræ* f. repetita ed. a. 1597. Sand. *Genevæ* f. f. c. not. Pamelii. Du Pin.

1608.

D ED. PAMELIANA-PARISIENSIS IV. — *Puris*. f. repetitio Pamelianæ. Paris. 1598. Sand. *Fabr. Cave. Cat. Bibl. Barber. Mus. Britt.*

1609.

ED. PAMELIANA-ANTERPIENSIS III. — *Apud Commelin*. f. Repetitio Pamelianæ. Antv. 1583. *Fabric.*

1610.

ED. PAMELIANA-PARISIENSIS V. — *Parisiis*. f. eadem laudante Oudino, p. 218. T. I *Comment. de SS. Rom.*

1612.

Francofurti ad Moenum, typis Richterianis. Joan-

nis a Wower emendationes Epidicticæ ad Q. Sept. A
Flor. Tertulliani opera. *Cat. de la Bibl. du Roy.*,
p. 365.

1612.

« VERSIO GALLICA II. Tract. Præscriptionum, Bros-
sæo interprete, Paris, in-8°. »

1613.

*Lutetiæ Parisiorum. Ex off. Plantiniana, apud
Hadrian. Perier, via Jacobea.* Q. Septimii Flor.
Tertulliani Apologeticus. Desiderius Heraldus ex
antiquis libris emendavit, commentario libro illu-
stravit, et duos digressionum libros, quibus ejus-
dem Tertulliani et aliorum scriptorum plurima
loca qua emendantur, qua explicantur et illustran-
tur, adjecit. *M. Minucii Felicis Octavius.* Desiderius
Heraldus MS. Reg. ope emendavit et notas addidit. B
(Minucii F. libro peculiaris tamen titulus præfigi-
tur, quem suo loco vide). In emendando hoc Ter-
tulliani libro usus est Heraldus duobus codd. MSS.
altero Puteani patris per filios tamen ipsi commu-
nicato, altero Jacobi Bongarsii. Illum etsi jam
olim adhibuerat Jacobus Pamelius, tamen aliorum
librorum præsidio destitutus, non spicilegium, sed
messem integram Heraldus reliquisse videbatur.
Præter codices istos adhibuit etiam librum Cujaci
manu notatum, quem Bongarsii cura nactus erat ;
unde, quæ ex re esse viderentur laudato auctoris
nomine deprompsit. « In Commentario nostro. » in-
quit, « hoc temperamentum sequi 47 studuimus,
ut neque ea quæ mediocriter eruditis satis clara
sunt, illustramus, id est, soli accenderemus
facem, neque ea quæ homines, alioquin eruditos,
sed aliis scientiis occupatos, morari possint, pro-
sus inexplicata ommitteremus. Libri istius ea mistura
est, ut non modo ad humanioris eruditionis stu-
diosos, sed ad theologos præcipue et jureconsultos
adeo ipsos ejus lectio pertineat : argumentum au-
tem, et quæ in eo disputantur, ea sunt, ut omnium
qui a sæculi fermento sibi cavere volunt, manibus
libellus hic versari debeat. Hæc igitur fecerunt,
ut nonnulla quæ absque causa hac forent, pro-
sus omissem, quandoque attigerim, sed attigerim
tantum, et quantum ad lucem satis esset. Sed et
quia morem istum inolevisse videmus, ut dictionis
aut ritus alicujus et moris veteris occasione homi-
nes paulo longius excurrant sæpissime, et multa
tractent, quæ ad scriptorem, quem præ manibus D
habent illustrandum, faciant plane nihil ; et con-
suetudini satis faceremus, et incommoda tamen,
quæ inde sequuntur, effugeremus, placuit ea quæ
erant præter τὸ ἔργον in alios libros rejicere ; qui-
bus ideo *Disgressionum* nomen dedimus. Atque
eorum priore, quæ ad humaniorem litteraturam
pertinebant, complexi sumus ; posteriore, quæ ad
rituum ecclesiasticorum illustrationem. Epistola
dedicatoria ad Nic. Brulardum, Franciæ Cancellarium,
propter temporum istorum casus lectu digna.
Data est Lutetiæ Paris. a. d. Kal. Decembr. 1613.
Hujus libri exemplo, quod Bibl. Regio Ac. possi-

det, varietas lectionis codicis MS. Baliol. Oxon.
ascripta est.

1614.

Parisiis apud Jo. Libertum. 8°. Q. Sept. Flor.
Tertulliani liber de Pallio, ex editione et cum in-
terpretatione notisque criticis et historicis *Theodori
Marcilii.* *Cat. de la Bibl. du Roy.* t. I, p. 364. n. b.
n. 462. Ibid. n. 565. et *Cat. d'une Bibl. à Utr.*
776. T. I. p. 557, sic quoque laudatur : *Satyra de
pallio* c. interpretatione familiari sive glossaria et
notationibus reliquis *Theodori Marcilii.*

1616.

ED. PAMELIANA-PARISIENSIS VI. — *Paris. f. Pa-
meliana-Paris. repetita. Sand. Cave.*

1617.

ED. PAMELIANA-COLONIÆ I. — *Coloniæ Agripp.
fol. apud Antonium Hierat.* eadem ac superior.
Sand. Fab. Cave. Mus. Britt.

1620.

« HERM. RATHMANI *Theosophia* priscorum Pa-
trum Tertulliani et Cypriani fidei antiquæ et vitæ
vere Christianæ certa et salutaria tradens docu-
menta, e monumentis eorum propriis reddita et
recitata verbis. »

1622.

« In libr. de Præscriptionibus notas edidit Alba-
spineus annexas ipsius observationum Ecclesia-
sticar. libb. II. Paris., 1672. Helmstad., 1672. »

1622.

*Lutetiæ Parisiorum, sumpt. b. Hier. Drouart, via
48 Jacobæa, sub scuto solari.* Q. Sept. Flor. Ter-
tulliani liber de Pallio. *Claudius Salmasius* recen-
suit, explicavit, notis illustravit. Notarum liber
titulo peculiari gaudet. Ac de his satis quidem
constat : id modo notare juvat, præter veteres edi-
tiones cod. manu exaratum satis vetustum et
optimæ notæ inspexisse Salmasium ejusque scri-
pturam (quæ cum prima et secunda Rhenani in
omnibus fere consentiret) ubique fideliter expres-
sam exhibuisse. Dedicavit librum editor Patri
Benigno Salmasio in sup. Divionensi curia regio
consiliario. Contra hanc Salmasii editionem eodem
a. *Rhedonis ap. Ivonem Halecium typographum
juramentum* prodiit ANTONII KERKOEETII *Aremorici*
(Dionys. *Petavii* ex S. I.) animadversorum liber
ad Claudii Salmasii notas in Tertullianum de
Pallio. Cui opposita confutatio animadversorum
Antonii Kerkoetii ad Claudii Salmasii notas in Ter-
tullianum de Pallio, auctore *Francisco Franco J.
C. Middelburgi* 1623, et cum mox iterum prodii-
set : *Antonii Kerkoetii Aremorici Mastigophorus*
secundus, sive Elenchi confutationis, quam Clau-
dius Salmasius sub ementito nomine Animadversis
Kerkoetianis opposuit, Pars secunda, Parisiis, 1623,
responsum est eodem anno, Parisiis, *Refutatione
utriusque Elenchi Cerco Petaviavi, auctore Franci-
sco Franco J. C.* et contra denuo emissus : *Masti-
gophorus tertius f. Elenchi confutationis Salmasianæ
Pars III, ibi. cod. a.* Ad Tertullianum ex hac. convicio-

rum mutuorum colluvie parum fructus redundavit.

1624-1630.

« EDITIO LA CERDÆ IMPERFECTA. Q. Sept. Flor. Tertulliani presb. Carthag. opera, argumentis, explicationibus, et notis illustrata, auctore J. LUD. DE LA CERDA SOC. JESUS, cum indice locupletissimo, Parisiis, sumptibus Mich. Sonnii, via Jacobæa, sub scuto basileensi, tom. I, anno. 1624; t. II, ann. 1630. Quorum prior libros sexdecim complectitur, eo scilicet ordine, de Pallio lib. I; Apologetic. lib. II; de Testimonio Animæ, lib. III; Ad Scapulam, lib. IV; de Pœnitent. lib. V; de Orat. lib. VI; ad martyras lib. VII; de Patient. lib. VIII; de Spectaculis, lib. IX; de Idololatria, lib. X; de habitu muliebri, lib. XI; de Cultu feminar., lib. XII; ad Uxorem, lib. XIII et XIV; de Coron. militis, lib. XV; de Veland. Virgin., lib. XVI. Nihil de editoris opera, nec de Tertulliano prævium occurrit; præmittitur tantum epistola nuncupatoria Clariss. Heroi D. Ant de la Cerda, Atanconis, Poci, Olmillorum toparchæ, Piozii ejusque arcis despotæ, Mœcenati ac fratri suo amantissimo. I. tomo altera præfigitur dedicatio Excell. Dynast. Gaspâri de Guzman, Comiti de Olivares, etc.; quæ litteræ unice in laudibus patronorum ita occupantur, ut vix semel Tertulliani nomen in iis appellantur. In I.º tom. quinque libri seqq. continentur: De Præscriptionibus adversus hæreticos lib. I; De Baptismo adversus Quintillam lib. II; De Anima lib. III; De Carne Christi adversus hæreses quatuor lib. IV; De Resurrectione Carnis lib. V. Cæteri Tertulliani libri desiderantur, dolendumque est imperfectam remansisse hanc editionem 49 iniquo supercilio plerumque despectam. In utroque tom. edito textus capitibus a Pamela editione acceptis, nec non et quamplurimis sectionibus distinguitur. Cuique libro præmittitur breve argumentum nimis jejunum; singulis vero capitibus titulus, summarii instar, locupletior: singulis autem sectionibus subjicitur explicatio in qua textus παραφραστικῶς evoluitur, completoque capite subeunt amplissimæ notæ, eo uberiores quo amplius crescit opus, in verborum et orationis illustratione plurimæ, pauciores in rerum ac dogmatum indagatone, in utroque parumper prolixæ, neutiquam vero omnino superfluæ. Ad calcem tom. I adduntur in libr. de Pallio exercitationes in quibus Salmasii liber ad strictos judicis apices defertur, quibusdam probatur, in multis damnatur, in omnibus doctissime pensatur. Hæc laudare juvat quibus concludit Rev. Auctor: « Mihi sæpe contigit præmeditanti ejus lectiones, gaudere quod Scripturam sacram ita integram habeamus et incorruptam, ut nemini sit dubitandi locus quod, nisi esset, et Salmasio vel

alteri traderetur, quot commutarent, delerent, transferrent, cum in uno Tertulliano ita sint variæ circa litteram lectiones. — Raro in biblioth. refertissimis occurrunt duo isti Lacerdæ tomi, rarius secundo primus sociatur. Unde multas ineunte admiserunt mendas fabricatores catalogorum biblioth., imo et patristicæ bibliograph. auctores peritissimi. Sic enim in cat. biblioth. Barberinæ t. I et II. ad ann. 1624 referuntur. Sic falso asserunt Oudinus, comm. de Script. Eccl. t. I, p. 218; Tertull. opera omnia, et Fabricius in Delin. scr. de vera Relig. Christ. p. 213, pleraque duobus voluminibus a. 1624 et totidem iterata via a. 1630 prodiisse. De Oudini errore jam admonuit Ittig. Hist. eccles. II sæcul. p. 69 et de errore Fabricii Schonemann. Bibl. Patr. latin. t. I, pag. 35. » Sic doctiss. Schoenemann, errorum istiusmodi rigidus exactor, erravit et ipse in describendo quem non viderat tom. I, in quo XIII libros tantum contineri, haud ita firmus asserit.

1635.

EDITIO PRINCEPS libror. ad Nationes.

Genevæ, ap. Petr. et Jac. Chouet, in-4º. Q. Sept. Flor. Tertulliani libri duo ad Nationes, ad exemplar Agobardi, Lugdunensis episcopi, cum notis, labore et studio Jacobi Gothofredi. — Ipsa hæc editio ad manus non est. De cord. qui Agobardi dicitur, antiquissimo sane et horum librorum quidem haud dubie unico, quem fidei sui diligentiaque testem Regiæ Bibl. Parisiensi postea donavit editor, Rigaltius in proxima Tertulliani editione scribit, paginas complures adeo fœde fuisse vetustatis injuria, seu potius barbarorum incuria corrosas corruptasque, ut lacunæ sæpenumero etiam in sua editione occurrant, de quibus sine codicis integrioris ope explendis prorsus desperat. Sunt autem, pergit, et præter lacunas, alia quæ ipsius antiquarii manus haud raro peccavit, quorum certe nonnulla conjecturis nostris emendari videantur. Sed is tamen absque veteris scripturæ vestigiis male credi non diffitemur, neque id nobis permisimus, 50 nisi locis admodum paucis, nunquam suppressa libri veteris scriptura. Dicitur nonnunquam hæc editio a. 1624 facta; unde utriusque anni notam diversis exemplaribus in scriptam esse suspicamur. Utrum vero et quomodo ab hac Genevensi editione diversa sit, quæ eodem anno (1625) Aureliopoli impressa circumfertur, dicere non ausim. Hujus ed. exemplari in Bibl. Leidensi quædam sunt ascripta a Salmasio.

1626.

Lugd. f. Tertull. de Pallio cum comm. de la Cerda. 1628, 1629 (58).

Lutetiæ, typis Rob. Stephani apud viduam Olivarii Varennæi. 8º. Q. Sept. Flor. Tertulliani libri

(58) In Cat. de la B. du R. p. 364 titulus ita concipitur; « Tert. libri IX, seu tractatus varii locis quam plurimis emendati, ex bibliotheca regia editi, ex recensione et cum observationibus Nicolai Ri-

gallii, 1628. » Anni nota sic quoque diversimode passim exscribitur, ut in exemplaribus sic eam reperiri necesse sit. Diserte enim in editione Opp. Tert. Rigaltiana a. 1641, dedicatio Rigalti ad

ix, ex codice Ms. Agobardi in Bibl. Reg. obvio emendati et observationibus illustrati. — Nic. Rigaltius, cujus nomen hic siletur, horum opusculorum editione futuris suis egregiis de Tertulliano meritis præludere voluit. Sunt autem libelli isti novem sequentes : *de Oratione* ; *ad Uxorem l. 2* ; *de Cultu feminarum l. 2* (59) ; *de Exhortatione Castitatis* ; *de Corona* ; *de Præscriptione hæreticorum et Scorpiace*. Codex Agobardi libros xxiv complexus fuerat, nempe, præter novem illos, etiam *librum I et II ad Nationes*, nec non *de Testimonio animæ*, *de Spectaculis*, *de Idololatria*, *de Censu animæ* ; *de Carne Christi* : et quæ hodie Tertulliani scripta desideramus, *de Spe fidelium*, *de Paradiso*, *de Animæ submissione* et *de Superstitione sæculi*. Inscriptis hæc Tertulliani Rigaltius Card. Armando duci Richelio.

1630.

« Fragmentum ex libris de Tertulliani *de execrandis gentium diis*, erutum e Biblioth. Vaticana, studio Joseph. Mar. Suarezii. Rom., 1630. Paris., eod. ann. 8o. »

1632.

« Joh. Crojus specimen conjecturarum in quædam loca Origenis, Irenæi, Tertulliani, et Epiphaniæ edidit Oxon. in-8o. »

1634.

ED. RIGALTIANA I. *Lutetiæ, sumptibus Mathurini Du Puis, via Jacobæa, sub signo Coronæ, f. « Q. Sept. Flor. Tertulliani Opera ad vetustissimorum exemplarium fidem locis quam plurimis emendata. Nicolai Rigaltii J. C. observationibus et notis illustrata. Cum indice glossario styli Africani. »* — Quid nova hæc omnium Tert. operum recensione, quæ et nunc etiam principatum tenet, effecerit, aut efficere saltem voluerit Rigaltius, ipsius puto verbis, etiamsi paulo plenioribus, audire sit pretium. « Tertulliani, » inquit, 51 « scripta legentibus, etiam haud mediocriter litteratis, occurrunt difficilia non pauca sermonis et scripturæ. Nam sermonis quidem Africani superbia doctrinam ferme omnium dote præstans lectores sibi posebat ad nutum attentissime sagaces. Posteaquam vero in longe alios incidit, mutari cœpit, a quibus non potuit capi et spurias dilectiones pro legitimis, adulteræ manus inverecundia sparsit. Scripturæ autem D

ducem Richelium ex novem libror. editione a. MDCXXIX repeti dicitur. SCHOENEM.

(59) Nempe libellos de Habitu muliebri et Cultu

A exemplaribus antiquis, addiderit : sed nondum correctis. Dira natio tam fœde Septimii nostri libros adeo quoque jam pridem vexavit, ut jam falsi vetustas longi temporis præscriptionem obstruat veritati. Quod si veterum librorum appelles fidem. etiam veterum librorum fide falsissimæ lectiones afferuntur. Nam sunt et libri veteres depravatissime correcti ; neque ulla spes reducendæ unquam veritatis, nisi tam veteres nanciscantur, ut sint omni correctorum antiquitate vetustiores. Ætas avorum laudabiles Rhenani operas vidit, tribus editionibus elaboratas. Cujus viri fidei, judicio, eruditioni, diligentia, si partium studia meliorum exemplarium commercia non invidissent, is procul dubio præstitisset, quod istam nobis hodie operam valde levaret. Sequens ætas Fulvium Ursinum tulit, qui B codices inspexerat longe meliores Rhenanianis, contentus excerptas inde lectiones editionis Pamelianæ marginibus adnotasse, sed ne possessoribus quidem exemplarium nominatis, Fulvianæ lectiones, in librum ampliss. doctissimique Tolosatium archiepiscopi Car. Monchalli ex autographo transfusæ nobis hoc etiam profuerunt, ut earum editioni, *Epidicticis Wowerii Notis accuratæ*, fides etiam apud austeriores constare debeat ; imo et Schoppianis illis ex Fuldensi et Vaticano in Apologeticum et adversus Judæos excerptis ab Junio publicatis. Quorum certe fidem eo magis refert ubique testatissimam, quod et multa sunt et præclara nobis inde notata, quæ huic editioni plurimum tribuant lucis et ornamentis. Hæc erit apud C posteros ætatis nostræ gloriæ. Cui decus accedit ingens comperto tandem codice, quem ex voto Agobardi episcopi Lugdunensis ad S. Stephani altare oblatum fuisse legimus. Hunc certe librum ad exemplaria illa nondum correctam descriptum fuisse, probabunt ejus ope restituta nitore pristino quam plurima, quæ singula indicare tædii sane fuisset molestissimi, pretii vero nullius ; nam hæc ipsa Tertullianus avide recepit, et sua, quæ male avulsa fuerant, tam bene hodie coherent, ut avelli unquam potuisse non credas. Itaque summas recuperatorum colligi sat erit, ut inde constet, quid præstare simus parati. Sic tamen, ut notabilia tandem comprehendantur : minutioribus nec 52 tamen spernendis, scrupulose calculorum diligentia relictis, ut sit olim ingens cumuli summa. Observationes adjecimus illustrandis aliquot locis obscurioribus, prisca moris jam longa oblivione deleti, aut eruditionis alicujus reconditæ vestigiis indagandis. In quo, si nonnulla paulo licentius posita aut disquisita censeantur, ut sunt illa fortasse de criminum occultorum castigatione, de quæ forma Dominici vultus ac de lucernis per diem ascensis, ea sic accipi debent, tanquam Septimianis opinionibus despiciendis animadversa ; minime autem feminarum codicis laudati auctoritate in unum duorum librorum tractatum redegit. SCHOENEM.

arguendis catholicorum sententiis aut improbandis Patrum Septimio posteriorum decretis (60). Imo sententias et decreta ipsa Patrum in Ecclesia receptissimorum semper opposuimus Tertulliano, ut qui Africanis istis velut salebris offenduntur, statim habeant quo referre pedem luto possint. Notas etiam intexuimus variarum lectionum ambiguitati pensitandæ, veritati explorandæ, conjecturis nonnunquam explicandis aut confirmandis. Denique Africani styli glossas complurium inter sese locorum comparatione concinnavimus, interpretandi ratione certissima, Glossas diximus Græco vocabulo, quo Fabius tradidit linguæ secretioris voces minus usitatas significari. Porro breviores Observationes ac Notas plerisque haud satisfacturas scimus, nec propterea culpam deprecamur. Afer iste lectorem non admittit nisi jam eruditum.» Hæc Rigaltius in disputatione inscripta: *de Tertulliano et ejus scriptis deque variis eorum editionibus, et quid hac nostra præstetur*, quæ una cum epistola dedicataria ad Armandum Duc. Richelium ex ed. IX librorum a. MDXXIX (sic textui præmittitur. Hanc testimonia vet. de Tertulliano subsequuntur, et series Tertulliani operum quæ hoc volumine continentur. Item ex quibus quæque et quoties sint codicibus notabiliter emendata. Id quod ad minimum quater, ad summum ducenties quinquagies (in Apologetico) in plerisque trigesies, vigesies, septuagies, sed et octies centies, centies trigesies, interdum omnibus fere clausulis factum dicitur. Liber de Pallio, scribit, emendatur omnibus fere lineis, juxta ed. doctissimi Salmasii ad vetusta exemplaria accuratissimam præterquam sex aut septem locis. Textum excipit Index Scripturarum sacrarum; tum sub juncta sub titulo incerti auctoris carmina Tertulliano olim ascribi solita, *adversus Marctonem l. V, de judicio Domini Genesis, Sodoma*: denique index rerum memorabilium. Observationum libellus peculiari titulo gaudet, 53 eique accessit *Index glossarum Tertulliani* egregio consilio et judicio confectus. Elegancia et nitore typorum, si quidem prima ed. non inferior sit secundæ, quam coram intuemur, admodum commendatur hæc editio, cui bibliopolæ honestate haud exiguus utilitatis cumulus accessit editis plurimorum Vv. Dd. in Tertull. adnotationibus singulari volumine tituloque comprehensis: *Jacobi Pamelii Brug. Theol., etc. Argumenta et Annatationes in Q. Sept. Fl. Tertulliani opera, quibus adjectæ sunt annotationes diversorum. Omnia textui editionis V. Cl. NICOLAI RIGALTI J. C. respondentia. Par. sumpt. Matth. du Puis, via Jac. sub signo Coronæ. 1635.* Præter ea quæ Pamelius in Tertullianum compo-

(60) His verbis excusat Rigaltius liberiores opiniones quas in annotationibus suis aliquoties inseruit cum in Cyprianum, tum in Tertullianum; verum nescio utrum eos satisfactum fuerit omnibus; fatendum est enim, quædam esse loca in quibus satis testatur se ex sua potiusquam auctoris mente loqui et in quibus etiam aberrat a re, ut annota-

suit adnotationes, argumenta, vitam et cæt. quæ longe majorem voluminis partem (usque ad p. 781) occupant, exhibentur hic *Latini Latini* conjecturæ et emendationes, *Jo. Merceri* adnotationes, *Edm. Richerii*, *Theopori Marcilli*, *Joannis a Wower* et *Gabrielis Albaspinæi*, *Aureliam, episc. notæ* et emendationes. Quibus omnibus accommodus est index apprime utilis. Quod in titulo ponitur, hæc adnotationes textui Rigaltiano respondere, numeris paginarum in margine observationum adnotatis effectum est, ita tamen ut liber de Pallio et Apologeticus, qui in Rigaltianis plane alii facti comparent, ad Pamelianam recensionem denuo excuderentur. Volumen hoc notarum seorsim venit in Catalogis quam plurimis ex. c. In *Catal. Bibl. Totlianæ, Bodleianæ, Firmianæ* et *D'Estrées. t. I.*

1636.

« VERSIO GALLICA I. *Apologetici*, studio Ludovic. Cyrii, Paris. in-12º. »

1636.

« HERM. RATHMANI *Theosophia* sub hac nova inscriptione: *Theologia speculativa et practica ex patribus ab insigni quodam theologo collecta et publici juris facta.* Witemberg. »

1639.

« VERSIO HISPANICA I. Libror. Tertulliani *De Patientia, de testimonio animæ, ad Scapulam, etc.* cura Josephi Pellecier, Barcellona. »

1639.

« PAGANINI GAUDENTII Salebræ Tertullianicæ cum ejusdem comparatione dogmatum Origenis cum philosophia Platonis. Flor., in-4º. »

1639.

« VERSIO HISPANICA libror. de Patientia, de Testimonio animæ, ad Scapulam, etc., cura Josephi Pellecier, Barcellona. »

1640.

« VERSIO GALLICA I. Libror. de oratione. Paris., in-12º. — De Patientia, ibid. 12, auctore *Hobierio* »

1640.

« VERSIO GALLICA II. Libro *De Pallio* cura Titrevilli, Paris. »

1641.

Lutet. Paris. c. insigni magnæ navis. Fol. Tomi II. Q. Sept. Flor. Tert. opera, argumentis, explicationibus, notis illustrata, auct. *Jo. Lud. de la Cerda.* (Vid. Ed. prim.)

54 641.

ED. RIGALTIANA II. — *Lutetiæ, sumpt. Matth. Du Puis, etc. f. Observationibus et Notis atque etiam Glossario auctior*, cujus exemplum cum frequent. coll. Codd. mss. impr. Agobardini in Bibl. Baluz.

riones scribat aliquando hodierno Ecclesiæ usui parum consentaneas. Hæc Dupinius et paulo post: Illi (Rigaltio) exprobratur quod conjecturis fuerit audacior nec satis accuratus ad Auctorem suum antiquis manuscriptis recognoscendum et tandem suas, aut aliorum contextui codjecturas nulla manuscriptorum nixus auctoritate. EDD.

exstabat. Post hanc repetitam esse Rigaltianam Parisiis, 1644, 46, 50 et 58, Oudinus affirmat.

1644.

« PAGANINI GAUDENTII opuscula tria, quorum ultimum de philosophicis opinionibus veterum Ecclesiarum Patrum, multa de Tertulliano quærit. Pisis, in-4°. »

1644.

« VERS. HISP. II *Matriti*. f. — Tertulliani liber de Patientia cum commentis *Orii*. *Cat. Bibl. Pinell. t. I. p. 89.* »

1644.

« VERSIO HISPANICA II Libr. ad Scapulam, interprete Pet. Manero, Cæsar August. »

1645.

VERSIO CALLICA II. — Librum de Pœnitentia cum aliis Patrum de hac materia tractatibus Gallice vertit Antonius Arnaldus et Paris. evulg. inter ejus opp., t. XXVIII, edit. Paris., 1779.

1646.

« VERSIO CALLICA II Apologetici studio Ludov. Gyrii, in-12°. »

1646 — 48 — 50 (61).

Parisiis ap. Mich. Solg. via Jacobæa sub signo Phœnicis. fol. Tomi III. *Tertullianus redivivus, scoliis et observationibus illustratus. In quo utriusque juris forma ad originem suam recensetur. Et avitæ pietatis amatoribus inquirendi norma præscribitur. Auctore P. Georgio, Ambianate, Minorita Capucino, Parisiis apud suos Professore Theologo.* Facete Rigaltius grande hoc Capucini opus respiciens in præfatione notis in Cypr. præmissa scribit: Quoad Tertullianum attinet, vix est, ut redivivus unquam ab ullo mortalium dici queat, qui jam sit horrendis vel grandium commentariorum sarcinis obrutus et contritus. — Antequam autem ad ipsa Tertulliani opera recedat scoliis suis et observationibus illustranda, præmittit vindicias Tertullianicas, quarum prima parte de Tertulliani patria, educatione, studiis aliisque ad vitam ejus naturalem spectantibus agit. In secunda parte inter alia disquiritur, quibus motivis ad Christianam fidem adductus fuerit? an statim a conversione baptismo initiatus fuerit? an et uxorem ad fidem traxerit? an Ecclesiarum Doctor, an Sacerdos, an Monachus, an Martyr fuerit? Tertia vindiciarum pars de Tertulliani doctrina ejusque scriptis tam apologeticis quam polemicis et paræneticis agit. Ita autem de doctrina ejus se agere profitetur, ut ejus errores in bonam partem interpretari nitatur. Hæc et plura super hac editione *Ittigius* in *Hist. Eccl. Sec. II, p. 71 sq.*

1650.

Lond. 8. Tertulliani opuscula varia. — Inter Franc. Rous, *Medulla Patrum* pag. 293 — 468. *Cat. Buneau.*

(61) Ita jam Ceillier p. 526. II, et *Cat. Bibl. Chigianæ* v. Ambianas. Sed variant in annorum indicio VV. DD. Fabric. (*Del.* p. 213.) 1646 et 48. Dupinius 1648 et 50, profert; quare utrumque sequi placuit. Male Sandius quasi repetitam a. 1650

1651.

« Tertulliani opp. poetica edidit *Andreas Rivinus* ac post Pamelium. Junium Barthium breves notas addidit, Goth., 8. »

1655.

« HERM. RATHMANI *Theosophia* ter edita sub novo nomine: *Medulla Patrum*, hoc est Consensus harmoniacus Patrum fidei antiquæ et vitæ vere Christianæ, certis per locos theologicos porismatibus consignatus, certa et salutaria contra adversarios quosvis tradens documenta. In fine additur *Theologia Practica* e Tertulliani et Cypriani propriis verbis confirmata et luci exposita est a M. Herm.: Rathmanno. Witemberg. »

1656.

Lugd. Bat. ex off. Jo. Maire. 8. Q. Sept. Fl. Tertulliani liber de Pallio. Claudius Salmasius ante mortem recensuit, explicavit, notis illustravit. Accedit verâ ad vivum ejusdem effigies.

1657.

(*Argentorati.* 8. Tertulliani opera, opera Boecleri.) Ita Standius. Gudinus contra *hujus loci et anni repetitionem Rigaltianæ* forma non indicata commemorat.

1658.

Parisiis ap. Jac. Dallin sub signo S. Stephani et Thomam Joly sub signo scuti Hollandiæ, via Jacobæa: fol. Tomi III. Tertulliani *Omniloquium Alfabeticum Rationale Tripartitum*, sive Tertulliani opera omnia in novum ordinem, hactenus intentatum et facilem, omnibus utriusque fori Oratoribus, rerum humanarum divinarumque Professoribus ac Scriptoribus utilem, disposita, exposita, illustrata opera fratris *Caroli Moreau* Augustiniani Ordinis Eremitarum Communit. Bituricens. Conventus Reginæ Margaritæ, in suburbiis S. Germani Paris. Quid novi præstiterit Auctor in hoc opere, summam Theologiæ scholasticæ, positivæ et moralis ex Scriptura S. Patribus et Tertulliano et Augustino maxime decerptæ, complectente, sequens pagina indicabit. Titulos II et III voluminis haud minus prolixos omittimus, et si summam rerum, quas de novo contulit Auctor ad illustrationem Tertulliani pag. altera Tomi primi exhibita, descriptam dederimus, satis cuique de ingenio editoris constabit. Ita vero hæc sonat:

« Opus hoc novum tripartitum tribus tomis absolvitur. Primus hic tres partes complectitur. Prima quidem omnes libros Tertulliani, in ordinem alfabeticum digestos, profert, supplens quatuor defectus notabiles, in omnibus hactenus editionibus prætermisissos, in præfatiuncula præmittenda notatos (62). 56 Secunda, pacifice, et absque contentiosa controversia, tacito etiam adversarii cujus-

hanc editionem laudat, nisi negligentius hoc scripserit, cum diversas editiones significare vellet factas, a. 1648. P. Georgii et a. 1650, aliam Rigaltianæ sc. repetitionem. SCHOENEM.

(62) Quales? equidem nec dicto loco reperire

cunque nomine nudo veritatis, et pietatis S. Patri Augustino, debitæ nec non totius operis ex ejus sententiis lectissimis contexti ab omni æmulationis injuria tutandi respectu, diluit, Alphabetum errorum perperam imputatorum Augustino, Tertulliani in omnibus sanis illustratori, in perversis correctori. Ubi tota ejus doctrina, maxime vero de prædestinatione, gratia, et libero arbitrio, non privata unius auctoris, sed Catholica, et ad S. Scripturæ, Patrum, Conciliorum. SS. Pontificum et Tridentinæ quam maxime Synodi et Constitutionis Innocentii X in quinque Proposit. Censura, regulas, exacte reducta; et per 27 quæstiones curiose discussa, orthodoxa prorsus esse convincitur. Tertia pars erroneas, hæreticas, durioresque sententias Tertulliani a sana ejus doctrina separatas, ordine pariter alphabetico contextas evolvit, explicat et Catholica S. P. Augustini doctrina dissolvit. Cum gemino secundæ et tertiæ partis proprio indice; altero locorum selectioris scripturæ ibidem explicatæ, altero rerum notabiliorum. *Secundus et Tertius Tomus* patiuntur omnia sana ejusdem Tertullianæ opera in locos communes ordine novo et hactenus intentato, non tantum alphabetico, sed etiam rationali exactissime distincta, brevibus scholiis ad singula quæque obscura, ad litteram exposita, et ubique per selectiores ex medulla S. Scripturæ, Conciliorum, Patrum, et S. Augustini præsertim, nullibi prætermisisti, aliorum item probatissimorum auctorum cujusque disciplinæ locos illustrata. Cum triplice indice locupletissimo in fine tomi tertii collocando; quidem Scripturæ sacræ explicatæ ter millies et amplius locis, rerum ac verborum, concionum. De Operis inscriptione (63), dispositione, utilitate, soliditate, curiositate et in tanta rerum diversarum abundantia, conjunctaque brevitate perspicua: nec non Tabellæ emblematicæ fronti operis impositæ expositione (64), Synopsi quoque vitæ Tertulliani et Augustini, deque symbolicis eorum, 57 ac dissymbolicis proprietatibus et elogiis: de usu tandem et praxi totius operis habet, quam attente examinet lector, ut sibi necessariam, Præfationem generalem, post nuncupatoriam epistolam immediate subsequentem. » Restat, ut ad illa, quæ in textu præstitisse profitetur, paulisper animadvertamus; sed et hic verbis ipsius defungi licebit. Ita vero pollicetur *in textu innumera etiam in emen-*

potui, nec e specialiori, ad quem inde remittit lectores, præfatione certior factus sum: quoniam vero in ista hujus editionis virtutes ad sex imprimis capita refert (et tribus quidem reliquis carere diserte affirmat, nec quartam eis concedere videtur), scilicet: quod textu sit emendatior, Scripturæ S. loca in ipso textu diverso caractere sint discretæ, ad marginem non capita solum libri SS. a Tertull. laudati, sed versus etiam singuli ad originale denuo collati, ascripti, Argumenta, quibus aliæ editi. laborent, libris præfixa plana et brevia — hæc ipsa defectuum nomine declarasse Morellum suorum sane bonorum cognitione satis beatum, puto. SCHOENEM.

(63) *Omniloquium*, inquit, hoc opus inscripsi:

A datioribus editionibus menda correxisse; virgularum, punctorum, accentuum defectus, intellectum obscurissimi auctoris obnubilantes, supplevisse; cacographias quam plurimas emendasse; ut si typographi cura autographi purgatissimi sollicitudini responderit, et correctori vigilantissimo paruerit, nihil futurum sit, quod in hoc textu censoris oculos, severissimi licet, arguendum ostendat. Jam hæc satis erunt, nec tamen nimia, ut spero, pro raritate molis hujus chartacæ. Inscrisit opus Pomponio de Bellicore Equiti, et supremi senatus Parisiensis principi.

1662.

B ED. PAMELIANA-ROTHOMAGENSIS I.— *Rothomagis* f. Q. S. Fl. *Tertulliani* opera omnia, etc., cum Jac. Pam. argg. et annotatt., Latini Latini conjecturis etc., repetita. Ed. 1597.

1662.

« *Le Génie de Tertullien*, par de Fayolle. Paris, in-4°. »

1664.

C ED. PAMELIO-RIGALTIANA PRIORII. — *Lutetiæ Parisiorum, impensis societatis typographicæ librorum officii ecclesiastici*. Q. Sept. Flor. *Tertulliani* Opera ad vetustissimorum exemplarium fidem sedulo emendata, diligentia *Nic. Rigaltii* J. C. cum ejusdem annotationibus integris et variorum commentariis, seorsim antea editis, *Ph. Priorii* argumenta et Nota in libro omnes de novo adjecit et Dissertationem apprime utilem concinnavit. Accedunt *Novatiani* tractatus, de Trinitate et Cibis judaicis, cum Notis, ut in editione Pamelii. Textus est Rigaltianæ secundæ, cujus etiam notæ, omnes, tum quas ad calcem apposuerat, tum eæ quæ ad notas in Cyprianum erant adjectæ, præterea vero *Jac. Pamelii* annotationes selectæ, *B. Rhenani*. Franc. Zephirii, Gabrielis Albaspinæi, Ludovici de la Cerda doctiores observationes, tum *Salmasii* in *L. de Pallio* potiores, nec non *Mercerii*, *Wowerii* aliorumque illustrationes et correctiones, denique ipsius *Philippi le Prieur*, qui curam hujus editionis gessit, notæ et argumenta in libros omnes accesserunt. Consilium, quo societatem sibi institutam esse bibliopolæ fatentur, ut Latinos Patres ac veteres SS. Ecclesiasticos eruditorum hominum lucubratione illustratos ederent, successu caruisse dolendum est. Nam hæc editio profecto tum ordine et distributione notarum, quæ textui caractere

tum quod nullam prorsus in eo sententiam vel lineam ex hoc solo opere, magnam in omni causa dicendi, Tertulliani prætermiserim: tum quod scribendive copiam cuicumque oratori, scriptorique prospexerim. SCHOENEM.

(64) Adriserant Parisienses imagines *Augustini* (cucullati) et *Tertulliani* (c. Pallio) ære impressas et titulo operis generali præfixas cum subscriptione: *Duo in Africa ingenii monstra totiusque Doctrinæ et Eloquentiæ Genii de palma certantes*. — *Cachinius* ipsis insultasse, *Morellus* inquit. Hinc vero *incumbere* sibi existimat Tertulliano conformari et sicut ille pro Pallio suo, pro *Augustini* bardocucullo et sacco apologeticum scribere. SCHOENEM.

minori columnis sectis subjiciuntur, tum char-
tarum et typorum nitore omnium litteratorum
plausum meruit. Priorii Notæ parvi quidem pretii
sunt, laudanda tamen, quam adornandæ editioni
præstitit, diligentia. Novatiani tractatus ex recen-
sione Pameliana et ejusdem tantum 58 notis illu-
strati habentur. Præter ea, quæ Pamelianis edit.
præmittuntur, vita nempe Tertulliani a Pamelio
conscripta, Paradoxa illius cum antidoto, prover-
biales formulæ toto opere contentæ, ex Rigaltiana
accessit *judicium* de Tertulliano, etc., et series
operum a Rigaltio instituta, tum recens Priorii
diss. qua Tertulliani vita, opiniones et errores
expenduntur.

1664.

« Herm. Rathmanni Theosophiæ edit. quarta
novo inscripta titulo: *Aurifodina Patrum theolo-
gica, tum speculativa, tum practica, certis per locos
theologicos porismatibus consignata; certa ac salu-
taria contra adversarios quosvis tradens documenta,
a multis jamdudum desiderata; jam nunc vero ab
insigniori quodam et de Ecclesia Christi quam me-
ritissimo theologo publici juris facta. An ob fucum
emptoribus faciendum, an ob gravem exortam in
Germania controversiam Rathmannianam, excogi-
tata fuerit hæc titulorum varietas, deletumque
auctoris nomen, haud liquet nec quemquam nunc
ignorare piget.* »

1665.

« VERSIO GALLICA libror. de Pallio, de Patientia
et exhortatione ad martyres, interprete *Manne-
siero.* »

1673.

« Librum *Ad martyres* Gallice interpretatus est
Paul. Colomesius, Rupell., in-8º. »

1675.

Bruxellis, 4. Tert. liber de Præscriptionibus
contra hæreticos c. schol., et notis *Christiani
Lupi*.

1675.

ED. PAMELIO-RIGALTIANA PRIORII II. — *Lutetiæ
Parisior. ap. Petr. le Petit*, sub signo Crucis an-
reæ. *Edmundum Couterot* eub s. bonis Pastoris et
Carstum Augot. sub s. Leonis aurei, in via Jaco-
bæa. Repetita a. 1664, a pluribus mendis quæ in
præcedentem irreperant expurgata. Accessit Carmen
de Joona et Ninive.

1675.

« DE LA MOTTE. Histoire de Tertullien et d'Ori-
gène. Paris. 1675. — Lugd., 1702, in-8º. »

1680.

« PETRI ALLI XII de Tertulliani vita et scriptis, Pa-
ris. in-8º. »

1680.

« NATALIS ALEXANDRI dissert. De Doctrina Ter-
tulliani et de sacramento confirmationis, in ejusd.
Hist. Eccl. V. et N. Test., t. III. sæc. II. art. VIII,
p. 295. Venet. 1778. »

1682.

« Carmen de Jona et Ninive, cum animadv. Ju-
ret, Barthii, Gronovii, ad calcem *Paullini Petri-
corii*, editum a *Chr. Daumio*, Lips., in-8º. »

1682.

« VEESIO GERMANICA I lib. ad *Scapulam*, inter-
prete *Abrah. Hinckelmanno*. Luneb., 1684, in-12,
ab eodem vers., lib. *ad martyres*, in-12. »

1683.

VERSIO GALLICA III. — Tract. de Præscript., in-
terprete D. Heberto, qui et tractatus de velandis
virginibus, de habitu ornatuque feminarum Gallice
vertit. Paris. »

1686.

59 *Cantabrigiæ*, ex off. Jo. Hayer imp. *Henr.
Dickinson* et *Rich. Green*. 12, Q. Fl. Tert. Apolo-
geticus et ad *Scapullam* liber, accessit M. Minucii
Felicis Octavius. — Apologeticus ad edit. *Heraldi*,
capit, argumentis ex ed. *Lacerdæ* additis, liber ad
Scapulam ad ejusdem *La Cerdæ* ed. exscripti sunt.

1695.

ED. PAMELIO-RIGALTIANA PRIORII III. — Repetita
est h. a. editio Rigaltio-Prioriana (*Ceillier*).

1699.

« E. SAL. CYPRIANI Diatriba academica qua ex-
penditur illud Tertulliani: *Hæreticorum Patriar-
cha Philosophi*, in-4º, Helmst. »

Sæculo xviii.

1701.

ED. VENETA I. — *Venetis* f. Q. S. Fl. Tert. op. c.
variorum notis selectis ad voluminis calcem. —
Fabricius (*Del.* p. 215) ex *Plaffii Origg. jur. Eccl.*
p. 244, non admodum emendatam esse narrat.

1701.

« SAL. CYPRIANI Commentat. de Doctrina Ter-
tulliani Evangelica inter ejusd. dissert. varii ar-
gumenti. *Cobourg.* »

1702.

Beatus card. Joseph. Mar. Thomasius primum
suarum Institutionum theologicarum vulgavit to-
mum, in cujus capite edidit librum Tertulliani de
Præscriptionibus adversus hæreticos. Rom. in-4º.

1702.

« JOH. CROYI conjectur. in quædam loca Ter-
tull. Oxon., in fol. »

1702.

Amsterd. chez Tom. Lombraïl, 8, Apologétique
de Tertullien, ou Défense des Chrétiens contre
les accusations des Gentils, traduite en français
par *Louis Giry*, avec le texte latin à côté; édition
augmentée d'une Dissert. critique touchant Ter-
tullien et ses ouvrages. — Versio hæc Ludovici
Giry (in senatu regio Paris. advocati, 1665), ab
anno inde 1636, aliquoties prodiit absque textu
latino.

1703.

« Anonymi Dissertatio, qua ut verum genuinum-
que Tertulliani opus vindicatur catalogus hære-
seo libro Præscriptionum subjectus. — Mémoires

de Trévoux, fév. 1703, p. 113 (auctore P. Tourne-
mine ?) »

1704.

« JO. JOACH. ZENTGRAV. Exercit. de Lapsu Tertul-
liani ad Montanistas, Argent. in-4°. »

1705.

« ADAM RECHEMBERGH Dissert. an Hæreticorum
Patriarchæ Philosophi ex illo Tertulliani advers.
Hermogenem, cap. VIII. Lips., in-4°. »

1708.

Venetiis, 4, sex tomis, Tertullianus prædicans per
Michaelem Vivien. — Fabricius mentionem facere
de eo dicit. — Ephémérides Paris. (Journal des
Sav. 1708 Febr., pag. 408. Sed nullam ibi libri
mentionem invenire potui.

1710.

« VERSIO ANGLICA I. Tertulliani, simul et Justini
ac Minucii Felicis Apologeti, et Vincentii Lirinen-
sis Commonitorii, cum prolegomenis ac notis, au-
ctore Kevio. Lond., II in-8°.

60 1711.

« J. HENNINGI BOHMERI Dissertationes juris eccle-
siastici antiqui ad Plinium Secundum et Tertul-
lianum. Lips., in-8°. »

1713.

Patavii, 4. Tertulliani liber de Oratione comple-
tus cum notis Guid. Panciroli et Ludovici Antonii
Muratorii. — In Muratorii Anecdotis. t. II, p. 1,
56. Ex Codice Biblioth. Ambrosianæ Mediolani.
Notas Guidonis Panciroli jurisconsulti olim cele-
berrimi Regiensis, ex Comm. plenioribus in omnia
Tert. opera in bibliotheca P. Joh. Bapt. Cattanei,
Franciscani, tum latentibus, ut salivam popula-
ribus suis moveret ad delicias istas tandiu negle-
ctas in lucem proferendas edidit.

1714.

« LAUR BRORSON de Infantariis apud Tertullia-
num ad Nationes, lib. I, cap. II, Hafn., in-4°. »

1714-1715.

« VERSIO GALLICA II Apologetici, cura Vassoulti,
cum notis. Paris., in-4°, apud Colombat, bis edita
anno 1714 et seq. In utraque præmittitur egregia de
christ. Relig. Apologetis ac in spec. de Tertulliano;
notæ haud contemnendæ, præsertim historicæ. »

1715.

Tertulliani poemata inter opp. vett. poetar, la-
tinor. edita cur. Mich. Maittere. Lond. in-f^o.

1715.

« D. NICOL. LE NOURRY Dissert. in Tertull. Apo-
logetic. duos ad Nationes libr. et unum ad Scapu-
lam, in apparatu ad Biblioth. Max. PP., II., p. 1574-
1590. Paris., in-fol. »

1715.

« AUGUSTI HEUMANII Emendatio libri Tertullia-
nei de Præscriptionibus, in actis Eruditor. Lipsiens.
anno 1713, p. 299-305. »

1717.

Anonymi expositio de : Caligata militia in libr.
de Idololatria, cap. XIX (nouveau recueil des pièces

A fugitives de l'abbé Archimbaud. t. IV, p. 116-119,
Paris). »

1718.

Lugduni Bat. apud Isaac Severinum. — Q. S. Fl.
Tert. Carth. presb. Apologeticus ad Codices mss. et
editiones veteres summa cura recognitus, castiga-
tus, emendatus, ut et perpetuo Commentario, in
quo non modo variorum auctorum, sed et plura
S. Scripturæ loca strictius vel uberius explicantur,
elucidantur et illustrantur, studio et industria Si-
geberti Havercampi V. D. ministri, qui præter ar-
gumenta capitum, indices etiam locupletissimos
tres adjecit; cum figuris et nummorum typis (præ
fixa etiam effigie Tertulliani cum epigrammate). —
Præstantissima hujus libri Tertulliani editio.

B Quippe editori antiquarum rerum cognitione abun-
dantissimo et curiosissimo simul obtigerat appa-
ratus valde locuples. Etenim, præter editiones fere
omnes, adhibuit Codices membran. Biblioth. Lugd.
Bat. duos, quorum alter, p. 324, alter, 61 p. 376, Cat.
Bibl. Lugd. B. memoratur, tum variantes Lectiones
Codicis Fuldensis a Modio exscriptas et cum edi-
tione Junii, a. 1592, primum vulgatas, ex isto
autem tempore nulli fere nisi Gothofredo cognitæ
et a Nic. Rigaltio demum in usum vocatus, sed ita
ut quæ ipsi placuerint inde desumpserit, neque
ullam reliquarum, quæ satis multæ erant, in notis
suis mentionem fecerit, quare satis secundum Ha-
vercampio spicilegium superesset; præterea Colla-
tionem Codicis Agobardini, diversi ab illo ex quo
magnascriptorum reliquorum Tertulliani pars olim
fuit excitata, sed notæ satis bonæ et nulli ante
ipsum editorum Tert. inspecti. Collatio vero facta
a Josia Mercero (Agobardi), 1625, ad exemplar ed.
Pamelianæ exstat in Bibl. Lug. B. p. 71; eandem
a Paulo Colomesio ad oram ed. Rigaltianæ descri-
ptam possidebat Franc. Fabricius, Lugdunus Theo-
logus, qui Havercampi usibus illam cessit. Quo-
niam autem aliquantum jam operæ processerant,
antequam ea subministraretur, priorem IX capp.
diversitas, ut et integra ms. membr. secundi L. B.
collatio, quæ opusculo jam ad extremum pro-
gresso sbvenerat, addendorum loco præmissæ sunt.
Nactus erat insuper Jos. Scaligeri aliquot conje-
cturas edit. Junii ascripias, aliasque emendationes
ex vestitis Codd. ejusdem editionis exemplari a
D Petro Scriverio adjectas. His tamen copiis Haver-
campius Rigaltianum textum confirmavit magis
quam novam recensionem procudit; in explicandis
vero verbis illustrandisque, quæ ad historiam, ri-
tus et religiones antiquas pertinent, insigni do-
ctrina, eaque cum judicio temperata, est versatus,
illud imprimis detexisse gaudet, quod bis idem hoc
scriptum hic illic paulum in verbis et oratione
Immutatum Tert. in publicum emisit. Promittit
et reliquos, quos adversus Gentes variis titulis
composuit Tertullianus, libros, notulis et aliorum
illustratos, in his libros ad Nationes innumeris
locis emendatos, una cum Prolegomenis eruditis

in quibus omnino de vita et scriptis ejus uberius disputaturus sit: quæ cur lucem non aspexerint ignoramus. Nummi et alia ære expressa, pro more, quem tunc ad unum omnes eruditi sequebantur, ornatui potius quam usui sunt. Ab illis vero ducta dedicationis occasio ad Gualterum Blockium gazophylacii ornatissimi possessorem.

1719.

Anonymi annotationes in librum de Oratione Tertul. — (Mémoires de Trévoux, ann. 1719, pag. 1202. — Journal des Savants, ann. 1719, déc., p. 663.) »

1721.

« LAUR. MAGALOTTI lettera sopra un passo di Tertulliano (in lettere scientifiche ed erudite del conte Magalotti, p. 192-198. Firenze, in-4º.) »

1722.

« VERSIO ANGLICA I. lib. *Præscription.*, cura Joseph Berty, cum notis, Oxon., in-12. »

1722.

« ARN. GREVE Tertulliani Testimonium de Ἀποθεώσεσσι Christo a Tiberio decreta defensum. Vitemb., in-4º. »

1722.

62 « CHPH. AHEUMANNI Epistolæ quibus emendantur atque illustrantur capita I et II Apologetici in Pœcile, t. I, p. 25-33, 197-212. Halæ, in-8º. »

1724.

« JOH. LAUR. MOSHEIM Comment. chronolog. hist. de ætate Apologetici Tertulliani et initio persecutionis christianorum sub Severo. Helmst., in-4º, et in ejus dissert. ad Histor. eccles. pertinent. t. I. »

1729.

« VERSIO GALLICA IV tract, de Præscription, prodiit Paris, in-12 (Journal des savants, t. LXXXVIII, p. 499). V. Versio. cod. anno prodiisse memorant Ephemerides Trivultianæ, mense mart. »

1729.

« Locus in Tertulliani libro de Præscriptionibus advers. Hæc. cap. XLIX. Job. Harduini cura interpretatus (Mémoires de Trévoux, an. 1729, m. mai, p. 842). »

1730.

« D. REMIG. CELLERII O. S. B. Hist. générale des aut. ecclésiast., etc., t. II. »

1733.

« Anonymi observationes in Tertullianum et Cyprianum in Miscellan. observat, in auct., vel. III, t. I. Amstelodami, in-8º, p. 45-54. »

1733.

« VERSIO GALLICA IV, lib. ad martyres edita a Caubere. Paris., in-8º. »

1735.

« JOH. HENR. BLUMEMBACH de Senatus consulto Q. Septimio Florente presbytero et jureconsulto Tertullianis liber, Lipsiæ, in-4º. »

1738.

« JOH. WUILL. HOFMANNI dissertatio Q. Septimii

A Flor. Tertulliani, quæ supersunt, omnia in Montanismo scripta videri, Vitembergæ, in-4º. »

1739.

« CHPH. A. HEUMANNI observationes criticæ ad posteriora Apologetici capita in Miscell. Groning. t. II, fasc. 3, p. 479-485. »

1741.

« CHB. LOERERI Progr. librum Tertulliani de Pœnitentia ipsi vindicans. Altenb. 1741. »

1743.

« JUST. CAR. WISENHAEUER Disputatio de Jureconsulto et Q. Sept. Flor. Tertulliani. Hildesie. »

1744.

B ED. VENETA II. — Venetiis, typis Gasparis Gerardi. f. Q. S. Fl. Tert. Opera — Recusa Priori editio, vide tit. ed. 1675; in hac vero novissima editione Veneta additur Sigeberti Havercampi Commentarius in Apologeticum. — Splendidum artis opus. Notæ textui subjiciuntur: Apologeticus c. comm. Havercampi a mendis quibusdam expurgato, ut ibi additur, peculiari titulo ornatus est adjectaque in calce Jo. Laur. Moshemii Disquisitio chronologico-critica de vera ætate apolog, a Tertulliano conscripti; initioque persecutionis Severi; inscripta viro clariss. Sigeb. Havercampo. 63 — Dolendum est tot operarum vitiiis hanc editionem esse maculatam.

1744.

C « J. MART. CHLADEN de Stationibus vett. Christianorum. Commentarius ad illustr. maxime Tertullianum comparatus. Lips. 1744. »

1752.

« D. CORBINIANI THOMÆ. O. S. B. observationes et notæ in tractatum de Præscriptionibus. Salzburg. in 8º. »

1753.

« J. E. IMM. WALCH de Apostolorum litteris authenticis a Tertulliano commemoratis. Jen. 4. »

1755.

« D. CORBINIANI THOMÆ. O. S. B. observationes et notæ in libr. Tertulliani de Baptismo et Pœnitentia, B. Salzburg. in-8º. »

1756.

D « VERSIO ITALICA I. Tertulliani opera omnia catholica et moralia italico sermone reddita a domina Selvatica Bargini, nobili Pisana, habentur typis edita Romæ apud Nicolaum et Marcum Pagliarini. Nonnulla alia opera, scilicet *adversus Judæos; de Præscriptionibus; contra Hermogenem*, ab eadem illustri femina in italicum sermonem translata, edenda promittuntur: num autem edita sint ignoro. In Florentinis litterariis foliis legitur a Cf. V. Bettari italica sermone reddita ea opuscula quorum versionem D. Bargini omiserat (*Lumper ex Argelato et Paitonio de Volgarizzatori bibliotheca*). »

1756.

« J. GE. GERET Pr. in quemdam Tertulliani de terrarum motibus locum. Onold., in-4º. »

1757.

« JOH. AUG. NOESSELT Dissert. de vera ætate ac doctrina scriptorum quæ supersunt Q. Septimii Flor. Tertulliani, Halæ. Ejusd. III, diss. ad Hist. Eccl. pertim., 1847. »

1738-59

« AUG. HEUMANNI appendix ad varias annotationes in Tertullianum, cum analysi accuratiore libri de Præscriptionibus in Act. erudit. Lipsiens. Supplem., t. VI, sect. 5. »

1758.

« CHR. W. FRANG. WALCH de Pompis Sanatæ ad Tertull. de Spectaculis, Gotting., in-4º. »

1759.

« C. GE. SAM. BERNOLD Prog. Tertulliani Apologeticus ab iniquiore reprehensione vindicatus. Erlang., in-4º. »

1762.

« JO. DAN. VAN HOVEN. spec. annot. ad Tertull. in Musæum critic. II, 26. »

1764.

« C. A. BEGER Ep. quo sensu Tertullianus Deum dixerit corpus, Lipsiæ, in-4º. »

1766.

« ER. WERNSDORF de veste Palmata ad Tertulliani Apologet., c. 30. Wittemb., in-4º. »

1769.

Cum easdem Vener. Thomasii Institutiones Theologicas antiquorum Patrum recenseret ac denuo in lucem ederet Ant. Franc. Vozzisit, C. R., iterum eodem curante prodiit liber de Præscriptionibus nonnullis, auctus notis quæ sanam sapiunt doctrinam eximiamque eruditionem. Romæ, ex typogr. Marci Palarini, in-4º.

64 1769-76.

ED. HALENSIS. — Halæ ap. Salam. ap. Jo. Chr. Hendel., 6 voll., Q. S. Fl. Tert. Opera recensuit JO. SALOMO SEMLER. — Ab initio seorsim quinque libri adversus Marcionem prodierunt, quibus tanquam tomo primo reliqui, quatuor voluminibus, sunt adjecti, sextus indices cum glossario Tertulliani præbet. Editionem librorum adversus Marcionem haud quidem alia de causa aggressus erat Semlerus, quam ut Academicis studiis libro præ aliis Tertulliani insigni et forma descriptioneque facto parabiliore inserviret, nec operum edendorum consilium rationem semel initam mutavit. Textum reduxit Rhenanianum, editionis primæ, sed suo partim ingenio, partim suffragantibus editt. reliquis emendatum, varietate in dubiis, rarius conjecturis subscriptis. Ad manus erant præter Rhenani primam, Parisiensis Gagnæi, an. 1566, in-8. Pameliana 1597. Franekerana Franc. Junii ejusdem loc. et com. Rigaltii prima cum Veneta novissima, præterea Lat. Latini Bibl. sacra et prof. et Woverii Notæ Epidicticæ, an. 1603, tom. II. complectitur plerasque scriptiones polemicas: de Præscriptionibus hæret., adversus Hermogenem, Valentinianos, Præxeam, Judæos, contra gnosticos, adv. psychichos,

A t. III, exhibet lib. de velandis Virginibus, de Habitu muliebri, de Cultu feminarum. ad Uxorem I, II, de Exhortatione castitatis, de Monogamia, de Fuga in persecutione, ad Scapulam, de Resurrectione carnis, de Carne Christi; tom IV, de Oratione integrum ex cod. Ambros, supplementis a Muratorio in Anecd. propositis, de Testimonio animæ, de Pœnitentia ad Martyres, de Patientia, de Spectaculis, de Idolatria, de Baptisma, de Anima, de Corona militis, de Pudicitia; tom. V. Apologeticum, ad Nationes I. II, de Pallio cum I Semleri Dissert. in Tert. de varia et incerta ejus librorum indole; Sextus denique cum præfatione Semleri Indices locorum S. S. in Tert. opp. occurrentium, rerum et sententiarum memorabilium, latinitalis Tertullianæ, qui perpetui commentarii vicem sustinere possit. A tomo inde quarto omnem editionis curam cessit, præfatus etiam est Christ. Godofred. Schützius, Celeb. nunc Acad. lenens, litt. hum. et eloqu. professor, qui cum jam superioribus voluminibus operam in colligenda lectionum varietate navasset et hic ab incepto nihil descivit, nisi quod potiores tantum eligendas varietates lectionis censeret, inutilibus, quo etiam Franc. Junii hariolationum partem refert, omissis, Ubi Rhenani ed. deficeret, Pamelianam secutus antiquam ubique lectionem, nisi cum omnino ferri non posse videretur. expressit. In libris vol. V. comprehensis Apologeticum ex Havercampi, de Pallio ex Salmasii emendatione. libros ad Nationes ex Rigaltii auctoritate proposuit. Utinam vero cum reliquis Cl. Semleri in Tertull. dissertationibus, novæ luci facem præferentibus, et ista, quam Schützius promiserat historiam operum et editt. Tertulliani, accessisset! — Non curiose satis censor Goett. huic editioni propriam esse inquit descriptionem librorum per capita, quippe quæ a Pamelii inde temporibus semper obtinuit.

1770.

65 « J. CHR. WERNSDORF Prog. de Ecclesia, Columbædomo simplici, ad loc. Tertulliani advers. Valentinianos, cap. 3. Helmst., in-4º. »

1772.

« H. A. ZEIBICH Prog. de Tertulliani sententia de Columba in Christum devolante, Geræ, in-4º. »

1774.

D « ENGELB. KLUPPFEL. Mens Tertulliani de indissolubilitate matrimonii in infidelitate contracti conjugæ alterutro ad fidem Christi confesso. Frib in 4º. »

1776.

« CHR. F. ROSSLER Bibliothek d. Kirchengvæter in Ubersetzungen u. Auszügen, a. 4. f., t. III. Lips. »

1776-77.

« JO. DANIEL. SCHUMANN Obs. in veterib. Ecclesiæ Scriptoribus sæc. III et IV de interpolationibus quibusdam codicis N. T. Tertulliano perperam affectis conjectura. Hannov. in-4º. »

1780.

ED. WIRCEBURGENSIS. — *Wirceburgi in off. libr. Staheliana* : Q. S. F. Tertulliani opera omnia, t. I, II, etiam sub tit : *Opera omnia* S. PP. Latino- rum, vol. I, II. Editor celeb. OBERTHUR secutus est editionem Halensem, sed ita ut compararet editio- nem Pamelianam. Paris. 1608 recusam et varian- tes illius lectiones partim in calce subjiceret, par- tim, raro tamen et circumspecte, illam emendaret. Quod fecit in volumine secundo, ut ipse fatetur paulo liberius, substituendo, vel ex Parisina edi- tione, vel ex varietatibus lectionum ab Halensi edi- tore collectis, hinc inde vel vocolas alias, vel, ra- rius tamen, integras etiam sententias. Præterea ordinem librorum chronologicum ex Noesselti au- ctoritate adoptavit, hac tamen cautela, ut libros contra Marcionem, non alii interjectos, prouti viri illius Chronologia exigebat, sed conjunctos una serie, seque immediate excipientes publicaret. Addidit etiam Carmina Tertulliano olim tribui so- lita, contra Marcionem scilicet, *de Judicio Domini, de Genesi, de Sodoma, de Ligno vitæ*, a Pamelio prætermissum, et *ad senatorem*.

1780.

« In Collect. Poetar. Vett., edit. Pisauris, t. V, prodierunt carmina omnia Tertulliano ascripta. »

1780.

« CHR. GOD. SCHUTZ explicatio loco Tertulliani (de Præscriptionibus XVI, XVII), de eversione sto- machi aut cerebri ex congressione scripturarum- Jen., in-8°. »

1780.

« VERSIO ANGLICA I Tertulliani libri ad Scapu- lam, ap. D. DALRYMPLE. Edimb. »

1781.

D. P. DOMIN. SCHRAM O. S. B. analysis opp. Tertulliani in suo magno opere, t. III. »

1783.

« JOS. ANT. CANTOVA de Septimio et S. Epipha- nio dissertit. II theol. critic. in quibus anthropo- morphismo neutrum laborasse ostenditur. Mediol., in-8°. »

1784.

66 « CHR. GOD. SCHUTZ Prog. de Regula fidei apud Tertullianum. Jen. »

1784.

In Assisi 8. Osservazioni sopra l'Analisi del libro delle prescrizione di Tertulliano. — Præcedit eum versione italica textus Latinus Pamelii ex ed. Fra- neckerana, 1597 (mendose scriptum 1697), et Va- riantibus LL. Rigaltii ad Venetam, 1744. Liber ille, ad quem hæ observationes spectant, prodie- rat Ticini, 1783, 8°; de utroque *Oelrichsius* noster, ut puto, lectores monebit.

1785.

« H. CHR. BALENSTENDT. Tertullians Geistes fæ- higkeiten, Religions Kemntnisse u. Theologic. E. Vershuc. in-8°, Abhadll. Helmst. in-8°. »

A

1790.

« CHR. BIRCH dissert. quosdam ex Q. Sept. Fl. Tertulliani collectos atque illustratos locos theolo- gicos sistens. Havn. in-4°. »

1791.

« J. GE. ARN. OELRICHS commentarii de Scripto- ribus Ecclesiæ Latinæ priorum vi sæculorum, cura Arn. herm. h. Herem, in-8°. »

1792.

« VERSIO HISPANICA *Apologetæ* Religionis Christia- næ antiquæ, interprete Em. Ximenes de Urieta, Madrid. in-4°. »

1792-97.

« CH. TROGGOTT. GOTLIEB SCHOENEMANN in Bi- bliot. historico-litteraria PP. Latinor., t. I, p. 2-53. »

« VERSIO GERMANICA *Apologetiti* sub titulo : Des Q. Sept. Flor. Tertullianus vertheidigung D. Chri- sti. Sache gegen d. heiden. A. d. L. Francof., in-8°, auct. J. F. Kleuker. »

1799.

« D. GOTFRED. LXMPER O. S. B. histor. Theol. de vita, scriptis atque doctrina SS. PP., t. VI, de vita et scriptis Tertulliani. »

Sæculo XIX.

1803-1820.

« Jott. MATTH. SCHROECKHII Christl. Kirchen- gesch. Lips. XXXV, de 3, 317. »

1820.

C « G. H. SCHARFENBERG. comment. acad. de Ju- stino, Tertulliano et Cypriano adv. Judæos dispu- tantibus. Lund. Goth. 4°. »

1821.

Tertull. opp. Mediol. (J. A. Moehler., ex opere posthumo Patrologie oder christliche litteraerge- schichte II.)

1822.

« VERSIO GALLICA IV. — *Apologet. Tertulliani*, in- terprete D. Meunier, prior. S. Martini in Campis in suburbio Cabillonensi, optimæ notæ ac majoris famæ digna, diu post auct. obitum edita. »

1823.

D « J. A. COENEN Commentat. de Tertulliano, Christianorum et Relig. Christ. advers. gentes *Apologeta* 67 — in Annal. Acad. Rheno-traject. Ann. 1823-1824. »

1825.

« A. NEANDER Antignostikus, Geist de Tertullia- nus und Einleitung in dessen Schriften, mit ar- chæologischen und dogmenhistorischen Untersû- chungen. Berl., in-8°. »

1825.

« VERSIO GALLICA V. *Apologet. et Præscription. adv. hæ.* interprete de Gourcy, Paris. in-8°, ac- curatis argumentis, exiguis ac paucioribus in textum, frequentioribus in lectiones varias notis adornata. »

1827.

« Tertulliani Apologetici edit. nov. cum varr. Lectt. JOS. IGN. RITTER. Eberfeld, in-8º. »

1827.

« A. RDPH. GEBSER Biblioth. lat. Veterum Poetar. Christianor. Jenæ. Præter primum tomum nihil ulterius prodiit. »

1827.

VERSIO GALLICA VI. Apologetici Tertull. auct. J. FR. ALLARD human. litter. olim professore nec hujus conditionis immemore, sive in prævia disert. de laudibus Tertulliani, quem Tullio et Demosthene longe eloquentia præstantiorem habet; sive in notis ad calcem rejectis, quas, Septimii plerumque oblitus, in quoslibet obvios novatores pugnaciter immittit. »

1827-1829.

« ED. HALLENSIS II. — *Halæ Mandeburgicæ* apud Joh. Christ. Hendei, iterum prodiit in tom. VI, ed. Semler. Vid. supra. »

1829.

« FR. MUNTER Primordia Ecclesiæ Africanæ, Havniæ. in-4º, p. 128. »

1829.

« In collectione selecta SS. Ecclesiæ Patrum complectente exquisitissima eorum opp. cura A. B. Caillau et M. N. S. Guillon, prodiere libri Tertulliani fere omnes, exceptis tantum sex partim editis, nempe de Anima, de Fuga in pers., de Pudicitia, de Jejuniis, de Exhortat. castit., de Monogamia. tom. VI, VII. »

1832.

« VERSIO GALLICA I. Libri de Testimonio animæ, qui et ipse cæteris Tertull. scriptis elegantia præstantior haud imparem nactus est primum interpretem, in *Annal. Philosophiæ Christianæ*, ann. 1832, mense Junio, fascic. 24, ubi interpretis anonymi nomen, iniquo jure lectoribus absconditum, merito deinceps in indice detegitur, D. nempe MELCH. DU LAC DE MONTVERT. »

1854.

Tertulliani libri de Præscriptionibus adv. hæret., de Baptismo, de Pœnitentia, de Oratione, seorsim editi sunt, præmissa præfatione germanica, sumptibus ac typis Aloys. Attenkover, 1834, in-8º.

1838.

C. JOS. HESELE *Tertullian als Apologet.* in Drey et all. Tubinger Theolog. quartals Schrift. — P. I, p. 30.

1839.

Bibliotheca PP. ecclesiasticorum latin. selecta, ad 68 optimorum libror. fidem edita, curante E. C. Gersdorf. in medium posuit ac publici juris fecit libros Tertull. fere omnes, in duas classes distinctos, et suos tom. scilicet 1º *Libr. Apologeticos*, ad Martyres, de Spectacul., de Idolol., Apologet. ad Nat. lib. II, de Testim. Anim. de Corona mil., de Fuga in persec., Scorpiace, ad Scapul. 2º *Libr. ad ritus et mores Christianor. pertinentes*, de Orat.,

A Patient, de Baptismo, de Pœnit., ad Ux. lib. II, de Cultu fem. lib. II, de Exhort. cast., de Monog., de Pudicit., de Jejuniis, de Virginib. veland., de Pallio. — Prodiit hæc editio selecta Lips. 1839, 2 tom. in-12, recens. E. F. LEOPOLD. Phil. D. AA. M. in gymm. Annaberg. Præcept. ordin. Laudanda sane et recensio, ob textus castitatem, et editio ob chartar. et typor. nitorem, nullo vero commentario, lectionum tantum varietate adornata.

1839.

« E. F. LEOPOLD Ueber die Ursachen der verdorbenen latinität bei den schriftstellern nach dem Zeitalter d. K. Augustus, hauptsächlich bei den Kirchenvätern, mit besonderer berücksichtigung des Tertullian. *inserta* V. S. V. Iligenii Zeitschrift, B. f. d. histor. Theol., vol. VIII, p. 1 e sqq. Lips. »

1840.

Inter Scriptorum ecclesiasticorum opuscula præcipua quædam Martin. Jos. Routh, S. T. P. collegii S. Magdalene Oxon. præses, duos Tertulliani libros, de Oratione nempe ac de Præscriptione hæreticorum, edidit, notisque aliorum et suis ornavit, nec non et novo lectionum ad calcem rejectarum ex Ambros. cod. acceptarum spicilegio adauxit. Edit. altera, Oxon.

1842.

« Novissimam ac amplissimam, quæ hactenus prodierit, Tertulliani operum fere universorum versionem Gallicam nuperrime edidit D. De Genoude, in sua chrestomathia Patristica, cui titulus; C *Les Pères de l'Eglise traduits en Français*, t. XII, Paris, in-8º. Hujus autem versionis, quæ duos et viginti præcipuos Tertulliani libros continet, auctor est H. DENAIN de Septimii nostri studiosis bene meritus, notarum tamen omnino expertus, et omnis commentarii mole expeditus, elegans potius quam fidissimus interpres, qui africanæ loquelæ asperitatem splendenti ornavit sermone, egregiaque interdum et ad vivum expressa interpretatione recreavit. »

1843.

Tantum referre nobis licet, eodem tempore quo hæc nostra editis typis mandatur, simul et in lucem suboriri alteram Tertulliani editionem, cur. H. A. Woodhaam. Cantabr.

1833.

D His igitur deductis per multa retro sæcula litterariis Tertulliani annalibus finem qualemcunque imponet hæc nova PARISIENSIS EDITIO, quam post tot aliorum et tantorum labores ideo confidenter aggredimur, quod nihil nisi alienum ac mutuatum præstamus. Ut enim ex iis quæ hactenus opera Tertulliani elucidarunt nihil duximus omittendum; ita nihil novi, vel inauditi asserendum libenter profiteamur. Equidem in hoc nostro, quodcunque sit, opere describendo lectorem diu morari nolimus; quænam tamen huic editioni accesserint additamenta, qualisve textus recensio potior habeatur, undenam petierimus perpetuos commen-

tarios, paulo fusius dicendi animus est ac necessitas incumbit.

ARTICULUS IV.

De nova editione Parisiensi.

Coalescit hæc editio postea ex tribus partibus seorsim ordinandis ac describendis, nempe tum ex prolegomenis quibusdam, tum ex plurimis appendicibus 69 inter quas hinc et inde decurrit integer Tertulliani textus, varietate lectionum ac multo commentario illustratus.

In primo limine conservare ac typis inamandare religioni duximus TERTULLIANI VITAM PER VIGINTI ET QUATUOR ANNOS a Pamelio concinnatam, brevibus tantum hic illic respersis annotationibus, ac sedulo recensâ consularium fastuum serie, in præcedentibus editionibus mire disturbata, truncatis, inauditisve nominibus horrida, nec etiam nunc purgata labe quadam perpetua, unius nempe anni anterioritate, quæ e vetusta consularium Fastuum chronotaxi in Pamelianam recensio inoffenso pede transmissa, hinc absque magno rerum tumultu ejici nequivisset.

In his igitur Pamelianis annalibus manent plura imperfecta, hiulca, conjectanea, erronea; quibus resarciendis necessarium subsidium præstat eruditissima J. Aug. Noesselt DISSERTATIO DE VERA ÆTATE AC DOCTRINA SCRIPTORUM QUÆ SUPERSUNT Q. SEPTIMII TERTULLIANI, ex *historia theolog. critica de vita, scriptis ac doctrina SS. Patrum* D. Lumper excerpta; quorum opus commune ut libenter edimus, lectoribus pergratum fore rati, ita penes utrumque stare nonnullas eorum subdubias opiniones contestamur.

Quæ subinde occurrunt TERTULLIANI PARADOXA cum antidoto Pamelii, PROVERBIALESQUE FORMULÆ a Beato Rhenano et Andrea Hoyo Brugensi explanatæ, eas ut in cæteris, sic et in nostra editione habes, nec inficias ibimus non potius præscriptioni cuiusdam ac priorum editionum exemplo, quam patenti commodo locum fecisse.

Data deinde Apologetica, iterum et quæ de propria ejus ætate ac specialius de Severianæ persecutionis initio disquisivit J. Laur. Mosheim, ab editione Veneta secunda detraximus.

At nihil plenius, integrius et amplius usquam de Tertulliano elaboratum est, quam quod publici juris fecit in suo tantæ molis ac doctrinæ Apparatu D. NICOL. LE NOURRY monachus Bened. e congreg. S. Maur.; qui tres quidem libros tantum indagaturus, inde laxatis velis, in altissimam totius Tertulliani doctrinam invehitur, loca scopulis, offenculisve invia confidenter inquirat ac tuto illustrat, suum tanto doctori fidelissimum restituit sensum, suam in multis criminibus falso imputatis causam vindicat, vera indigitat, errores increpat, conspuat spuria, verosimilia conjicit, nec ulli audaciori figmento, vel favente optimi editoris auctoritate, tetricus censor et asper indulget. Porro eo alacrius

in lucem iterum proferemus, quo rarius, et quæstus difficilius est amplissimum illud rei patristicæ trium priorum sæculorum armarium.

Hæc sunt quæ utiliora duximus prævia Tertulliani nostri limina ac pene dicam Propylæa. Quæ cum pertransieris, tutiori pede penetralibus ipsis succedes. Quo jam te mecum pervenisse videaris velim, ut, ædificii præcipui tantisper oblitus, continuo remotissimas invisamus appendiculas. Quinque ergo reperies in calce repositas, coronidis instar, diversi argumenti appendices. Quarum prima habet CARMINA sive genuina, sive supposita, quæ Tertulliani nomine circumferuntur, exiguo quidem, utpote exigui momenti, commentario illustrata. Secunda autem fragmentum quoddam exhibet diu per multa sæcula in codicibus vaticanis obrutum, tandem annum circa 1630 a Joh. Maria Suaresio. biblioth. vatic. custode, editum, iterumque a duobus sæculis oblivio obrutum aut despectum. Tertia autem nonnulla deprehendit quæ Græco ore Septimius dixit, transtulit, aut exaravit, atticismi forsitan peritior quem latinæ urbanitatis. Quarta demum, quæ penitus amissa desiderantur opera recenset, aut eorum spicas decerpit, aut spuria resecat. Tandem Quinta suppeditat eximias D. CORBINIANI THOMÆ ADNOTATIONES in duobus Septimii de Baptismo et Pœnitentia libris, opimas sane ac uberrima substantia confertas, paulo tardius nobis transmissas quam ut suo loco succedant, tempore tamen sat opportuno ut egregium operi pene absoluto finem imponant ac 70 effusas nobis incumbat agere grates benevolentissimo V. J. B. Malou, professori Theol. Dogmaticæ in univers. Lovaniens. et ejusdem Acad. Biblioth., cujus ope ac comitate hæc grati accepimus munuscula, quibus et tu, candide lector, grato similiter animo utere, amato, et fruire.

Nunc tandem redeuntibus ad operum Tertulliani corpus, tria iterum secernenda occurrunt: textus nempe, variæ lectiones, et commentarii, Porro integerrimam, castissimamque textus recensio propalare enixe cupientes, præcuntibus VV. CC. Lumpero. Schoenemann. Walchio, qui omnium optimam dixerunt Editio. Pamelio-Rigaltianam Priorii, ann. 1664, hunc habuimus editionis novæ fontem pene omnem et unicum; nec tamen accuratam cæterarum editionum collationem negligentes, septem præcipuas, nempe Rhenani, Pamelii, Rigaltii, Parisiensem, Venetam, Halensem et Stahelianam continuis manibus, nostra dum orietur, habuimus. Quibus accessit, pro omnibus in ea editis libris, splendida ac recentissima recensio, studio E. P. Leopoldi Lipsiæ data, ut bibliothecæ Patrum, curante E. G. Gersdorf, insereretur.

Quinimo eas fere omnes Tertulliani recensioes cum Priorii textu repræsentandas curavimus: continuos enim subnexuimus variantium lectionum indiculos, ex optimis codicibus, editisve voluminibus quam diligentissime collectos. Hinc si manu

tantummodo obvia quælibet folia evolvas, hinc inde velim excitatos videas codices Agobardinos, Lugduno-Batavos, Fuldenses, Vaticanos. Pamelianos, Ambrosianos, Wouwerianos, Latinianos, Gelesianos, ac identidem passim editiones Rhenani, Pamelii, Rigaltii, Franckeræ, Parisiorum, Venetam, Halensem, Wirceburgensem, Lipsiensem, Leopoldi, etc. Erunt fortasse qui, longa nostra in his perlegendis fastidia dedignati, mirabuntur ac forte dolebunt nosmet in delicatulas ac molestas tricas misere impegisse ac lectores perperam adduxisse. Erunt autem et alii plures et æquiores, qui cum audiendus sit post tot sæcula redivivus Tertullianus, vesana librariorum ac correctorum recentium licentia miris modis disturbatus, nihil esse inane ac insulsum ex iis vel minimis quæ tanti viri vocem puram putam elicere queant, nobiscum merito arbitrabuntur. Atqui rem paulo attentius consideranti sæpe sæpius illud accidet, ni fallor, quod ei ex vocula quadam, in lectionibus variantibus timide rejecta, lux amplior forsquam ex abundantiori nota suboritur.

Quibus nihilominus adminiculis necesse erat addantur doctissima ac felicissima interpretum et commentatorum ad Tertullianum explicandum tentamina. Nec solas nec omnes Parisiensis notas usurpavimus; omissis nonnullis quibus vel plerumque brevissima lectione varia suppletum es, vel quibus obnitebatur recta fides catholica, alias ex iisdem fontibus ac Priorius, nempe præcipue Pamelii uberrima copia hausimus. Quam frequentius licuit, speciales quorundam librorum annotationes, pleniores plerumque ac penitus auctoris sensum introsipientes, præ omnibus colligendas duximus. Hinc præter animadversiones Corbiniani Thomæ in libr. Baptismi et Pœnitentiæ modo laudatas, magnam partem perpetui in Apologeticam Havercampi commentarii, remota sedulo indigesta quadam classicorum auctorum professoria et hæretica ructatione, accepimus. Hinc in arduo Pali libro acutissimi Salmasii proverbialia elucubrationes transcribendas curavimus. Hinc primi post Muratorium, egregias ejus ac Panciroli notas in Orationis librum dimidia parte adauctum ex ejusdem rarissimis Anecdotis deprompsimus. Hinc demum excitata a Semlero in D. Irenæum, aliosque Patres lite impia de eorum scriptorum origine, palmare ejus argumentum susdeque vertendum fore arbitrati sumus, dummodo, attentis hinc et inde Tertulliani et Irenæi locis similibus sole clarius ostenderimus non solum opera Irenæi græca, sed et eorum veterem latinam interpretationem 71 Tertulliano præluxisse ac proinde temporibus suis prævisse.

Hæc igitur erunt diversa hujus editionis hinc illinc accepta membra. Quanam vero ratione in corpus coeant, ac inter se connectantur, paucis remanet præfandum. Mirum est quotuplici rerum ordine et librorum serie unaquæque Tertulliani

editio divisa aut potius disjecta fuerit. Alii tempora pro libitu suo metientes ac statuentes, ordinem chronologicum assequi studuerunt. Hoc in animis sibi præcepisse videntur La Cerda et Oberthur. Alii, ut Rhenanus et Rigaltius, vetustorum codicum indices qualescunque in eorum instruenda editione duces habuere. Alii, nec temporum nec codicum habita ratione, vel utraque permixta, Pamelii exemplo, rerum quadam Theologica synthesi deductarum ordinem assumpsere. Alii demum, et præ cæteris omnium novissimus J. S. Semlerus, nihil sibi proposuisse videntur nisi omnia Septimii sive catholici sive Montanistæ scripta ita ex industria miscere ac confundere, ut promiscue ab uno ad ultimum una eademque Montanistica farragine fœdari censeantur. Nobis igitur etsi religio summa futura sit veterum editionum ordinem in usu acceptum, omni ope conservare, nunc in hoc multarum sibi obstrepentium Tertulliani editionum tumultu, necesse fuit novam seriem, partim chronologicam, partim systematicam, componere. Hinc in duas dividendos esse partes Septimii tractatus abunde suadet Vita ejus duplex, altera fide integra, altera hæresi contaminata. Hinc duos distinguere est tomos, quorum prior continet scripta ab Auctore adhuc catholico, posterior scripta post susceptum ab eodem Montanismum exarata. Rursus, cum in utraque vitæ ejus vice idem modo adversarios, suos perstringat, modo suos ad bonos mores excitet, pars utraque operum ad duplex generale caput reducenda venit. Hinc in prima parte series prior LIBRORUM APOLOGETICORUM, nempe APOLOGETICI, LIBRORUM AD NATIONES, DE TESTIMONIO ANIMÆ, AD MARTYRES, DE SPECTACULIS, DE IDOLOLATRIA, quibus appendicis instar, libellum auctoris Montanistæ AD SCAPULAM, ob rerum connexionem, subjunximus, quippe in iis omnibus libris Tertullianus causæ christianæ patronum se profitetur, ac gentes gentiliaque insectatur. Posterior vero ejusdem partis series libros exhibet Tertulliani catholici DOGMATICOS, in quibus totus est in exponendis ritibus, ac disciplinis Christianorum, nempe DE ORATIONE LIB. I., DE BAPTISMO LIB. I, UNUM DE PœNITENTIA, DUOS AD UXOREM, DE CULTU FEMINARUM DUOS, hunc vero ordinem, quisquis cum temporum 72 calculis infra in dissert. D. Lumperi perpensis conferet, jam etiã minime ab ordine chronologico nos recessisse deprehendet.

Tertullianus, suscepto montanismo, sibi aliquo modo constitit; nunc enim in aciem, ut antea, cum omnibus adversariis congregitur, nunc forensi studio quasi detentus de ritibus ac moribus concionem habet. Hinc secundæ operum partis series: prior coaluit ex innumera POLEMICORUM LIBRORUM mole, nimirum DE CORONA MILITIS, DE FUGA IN PERSECUTIONE, ADVERSUS PSYCHICOS, ADVERSUS GNOSTICOS SCORPIACE, ADVERSUS PRAXEAM, ADVERSUS HERMOGEM, ADVERSUS MARCIONEM, ADVERSUS VALEN-

TINIANOS, ADVERSUS JUDÆOS, DE ANIMA ADVERSUS PHILOSOPHOS, DE CARNE CHRISTI ADVERSUS QUATUOR HÆRESES, DE RESURRECTIONE CARNIS ADVERSUS MARCIONISTAS, ALIOSQUE GNOSTICOS. Item sedato interdum illo impugnandi fervido æstu, animos recreasse voluisse videtur cum posterioris seriei. LIBROS MORALES descripsit, DE VELANDIS VIRGINIBUS, DE EXHORTATIONE CASTITATIS, DE MONOGAMIA, DE JEJUNIIS, DE PUDICITIA, DE PALLIO. Exstat adhuc insigne Tertulliani opus, imo maximum ac celeberrimum, LIBER nempe PRÆSCRIPTIONUM ADVERSUS HÆRETICOS OMNES, de cujus ætate acriter, ut infra videre est, inter eruditos disceptatur; quorum lites cum non nostrum sit componere, mediam inter utramque contententium aciem stationem elegimus, mediumque huic libro locum ascripsimus, nempe, inter orthodoxi Tertulliani et ejusdem montanistæ opera, in fronte posterioris tomi, ut duodecim polemicis libris præfulgeat ac velut antesignanus præeat.

Quæ cum utcumque tandem exposita fuerint, penitus explicata tota mente nostra tum de Tertulliani auctoritate vera ac recto usu, tum de instituti nostri origine, subsidiis ac ratione, finem demum præfandi facientes, diximus. — Deum vero iterum iterumque, ut inchoantes, ita et absolventes opus, enixe rogamus, deprecamurque, almamque simul Deiparam Virginem, *angelorum hominumque matrem ac delicias*, cunctamque triumphantis Ecclesiæ splendentem coronam, eo ipso de quo manum de tabula tulimus, cœlorum terrarumque ambitu festive concelebratam in patrocinium ac tutelam advocamus, obtestamurque ut hæc novissima diutini operis primordia, Deo optimo maximo accepta sint, Ecclesiæ matri haud ingrata, quampluribus utilia, nobisque in æternum profutura.

Scribebatur Paris., Kal. Nov., M. D. CCC. XLIII.

41 VITA Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI CARTHAGINENSIS PRESBYTERI,

AUCTORE JACOBO PAMELIO,

QUÆ EJUS ÆTATIS VIGINTI QUATUOR ANNORUM HISTORIAM CONTINENT,

§ I. *Exponitur prævia controversia duplex.* — 1. TERTULLIANI vitam Deo auspice descripturis, qui (quod memoratu dignum est) sub Afro Romano Pontifice S. Victore, Imperatore item Afro sibi cognomine Septimio Severo, Afer et ipse floruit; duæ occurrunt controversiæ, æque difficillimæ. Prior, de Tertullo consule. TERTULLIANO nostro, Tertuliano J. C. et S. Tertullino Martyre, e quibus quatuor hallucinatione quadam unum conficere quidam conati sunt. Altera, de tempore et ætate Auctoris, quo fidei Sacramentis novus Christi Tyro initiatus est.

2. *Ac primo, de Tertullo consule, TERTULLIANO nostro, Tertuliano J. C. et S. Tertullino Martyre.* — Ad priorem quod attinet, in primis fefellit Rhenanum corrupta lectio apud Regionem, quæ castiganda etiam apud Hermannum Contractum in Chronicis, ut pro Tertullino Martyre, unem recen-

sent Martyrologia ex Actis passionis S. Stephani Papæ pridie Nonas Augusti, TERTULLIANUM legerit. Deinde non minus hallucinati sunt hactenus, qui Tertullum Romanum Consulem cum Jureconsulto Tertuliano confundunt, occasione Senatusconsulti Tertulliani, ad quod complura Rescripta sunt edita, quæ recitantur D. L. 38. T. 17, et Cod. L. 6. T. 55 (4). Neque enim reperiri poterit aliquis Consul Tertullianus, seu Tertulianus, sed Q. Flavius Tertullus cum Licinio Sacerdote anno U. C. DCCCCX, ad cujus relationem jam antea, imperante Hadriano Augusto, dictum Senatusconsultum publicatum est. Utpote cum D. dicto Titulo lib. XXI, D. Pius decreverit, in quadam facti specie cessare Senatusconsultum Tertullianum, quod proinde eo constat esse antiquius: Tertulianus vero J. C. sicuti mox latius, sub Alexandro Imperatore multis post annis claruit, cum aliis plet sive Papiniani disci-

(4) Vid. ad calcem illius dissertationis Pamelii Responsa Tertuliani J. C. quæ exstant in libr. Digestor. Cf. Job. Blumembach *de Senatusconsulto Q. Septimio Flor. presbytero et Jureconsulto Tertul-*

lianis lib. Lips., 1755, in-4°. — Just. C. Wiezenhauer *disput. de Jureconsulto et Q. Sept. Flor. Tertullianis.* Hildes. 1743, 4. Maian. lib. IV, epist. II, Valent. 1742, in-4° EDD